

PREDMET *D. H. I OSTALI protiv ČEŠKE REPUBLIKE*
(Predstavka br. 57325/00)

PRESUDA

Strazbur, 13. novembra 2007. godine

U predmetu *D. H. i ostali protiv Češke Republike*,

Evropski sud za ljudska prava (Drugo odeljenje), zasedajući kao Veliko veće u sledećem sastavu:

ser NIKOLAS BRACA (*NICOLAS BRATZA*), *predsednik*,

g. B. M. ZUPANČIČ,

g. R. TJURMEN (*TÜRMEŇ*),

g. K. JUNGWIRD (*JUNGWIERT*),

g. J. KASADEVAL (*CASADEVALL*),

gđa M. CACA-NIKOLOVSKA (*TSATSA-NIKOLOVSKA*),

g. K. TRAJA,

g. V. ZAGREBELSKI (*ZAGREBELSKY*),

gđa E. ŠTAJNER (*STEINER*),

g. J. BOREGO BOREGO (*BORREGO BORREGO*),

gđa A. ĐULUMJAN (*GYULUMYAN*),

g. K. HADŽIJEV (*HAJIYEV*),

g. D. ŠPILMAN (*SPIELMANN*),

g. S. E. JEBENS,

g. J. ŠIKUTA,

gđa I. ZIMELE (*ZIEMELE*),

g. M. VILIGER (*VILLIGER*), *sudije*,

i g. M. O'BOJL (*O'BOYLE*), *zamenik sekretara suda*,

nakon većanja na zatvorenim sednicama 17. januara i 19. septembra 2007. godine,

izriče sledeću presudu, donetu poslednjeg pomenutog datuma:

POSTUPAK

1. Predmet je proistekao iz predstavke (br. 57325/00) protiv Češke Republike koju je Sudu 18. aprila 2000. godine po članu 34 Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (u daljem tekstu: Konvencija) podnelo osamnaestoro čeških državljana (u daljem tekstu: podnosioci predstavke), čiji su podaci dati u prilogu ovoj presudi (u daljem tekstu: prilog).

2. Podnosiocima predstavke su pred Sudom zastupali Evropski centar za prava Roma iz Budimpešte, Lord Lester od Hern Hila (*Herne Hill*), Q. C.,¹ g. J. Goldston, član Advokatske komore iz Njujorka, i g. D. Strupek, advokat iz Češke Republike. Državu Češku (u daljem tekstu: Država) zastupao je njen zastupnik, g. V. A. Šorm (*Schorm*).

3. Podnosioci predstavke su naveli, između ostalog, da su bili žrtve diskriminacije u pogledu uživanja prava na obrazovanje zbog njihove rase ili etničkog porekla.

4. Predstavka je dodeljena Drugom odeljenju Suda (pravilo 52, st. 1 Poslovnika Suda). U tom odeljenju, veće koje će razmotriti predmet (čl. 27 st. 1 Konvencije) sastavljeno je u skladu s pravilom 26, stav 1.

5. Odlukom od 1. marta 2005. godine, nakon javne rasprave o prihvatljivosti i meritumu (pravilo 54, st. 3), Veće je predstavku proglasilo delimično prihvatljivom.

6. Veće tog odeljenja 7. februara 2006. godine sastavljeno od sledećih sudija: g. J.-P. Kosta (*Costa*), Predsednik, g. A. B. Baka, g. I. Kabral Bareto (*Cabral Barreto*), g. K. Jungvirt (*Jungwiert*), g. V. Butkević (*Butkevych*), gđa A. Mularoni i gđa D. Jočiene (*Jočienė*), sudija, kao i g-đe S. Dole (*Dollé*), sekretara Odeljenja, izreklo je presudu u kojoj je sa šest glasova za i jednim protiv našlo da nije postojala povreda člana 14 Konvencije, uzetog zajedno sa članom 2 Protokola br. 1.

7. Podnosioci predstavke su 5. maja 2006. godine tražili da se predmet prosledi Velikom veću u skladu sa članom 43 Konvencije. Panel sudija Velikog veća je 3. jula 2006. godine odobrilo taj zahtev.

8. Sastav Velikog veća određen je prema članu 27 stavovi 2 i 3 Konvencije i pravila 24 Poslovnika Suda. U završnom delu postupka, sudije g. Rozakisa i g. Lorenzena, koji nisu bili u mogućnosti da nastave da učestvuju u postupku, zamenile su sudije g. Traja i g. J. Kasadeval (pravila 24, st. 3).

9. Podnosioci predstavke i Država su podneli pismane podneske o meritumu predmeta. Pored toga, podneci trećih strana su pristigli od nekoliko nevladinih organizacija, i to Međunarodnog udruženja Korak po Korak (*International Step by Step Association*), Fondacije za obrazovanje Roma (*Roma Education Fund*) i Evropske asocijacije za istraživanje ranog detinjstva (*European Early Childhood Research Association*); Interajtsa (*Interights*) i Human Rajts Voča (*Human Rights Watch*); Majnoriti Rajts Grup Internešnal (*Minority Rights Group International*), Evropske mreže protiv rasizma (*European Network Against Racism*) i Evropske kancelarije za informisanje o Romima (*European Roma Information Office*); kao i Međunarodna federacija za ljudska prava (*Fédération internationale des ligues des droits de l'Homme*), koje su sve dobile dozvole od predsednika Suda da se umešaju u pismenom postupku (čl. 36 st. 2 Konvencije i pravilo 44, st. 2). Tužena Država je odgovorila na te opaske (pravilo 44, st. 5).

10. Javna rasprava je održana u Sudu u Strazburu 17. januara 2007. godine (pravilo 59, st. 3).

---

1 Q. C. (Queen's Council) – savetnik Krune je počasna titula koja se u UK dodeljuje istaknutim predstavnicima advokatske profesije (prim. ur.).

Pred Sudom su se pojavili:

(a) za Državu

g. V. A. Šorm (*Schorm*),

zastupnik,

gđa M. Kopsová,

gđa Z. Kaprová,

gđa J. Zapletalová,

g. R. Barinka,

g. P. Konůpka,

advokati;

(b) za podnosiocce predstavke

Lord Lester od Hern Hila (*Lester of Herne Hill*), Q. C.,²

g. J. Goldston,

g. D. Strupek,

advokati.

Sudu su se obratili Lord Lester od Hern Hila, g. Goldston i g. Strupek, kao i g. Šorm.

ČINJENICE

I. OKOLNOSTI PREDMETA

11. Podaci o imenima i boravištima podnosilaca predstavke dati su u prilogu.

A. Istorijski kontekst predmeta

12. Prema dokumentima dostupnim na internet stranici Odeljenja za Rome i nomade Saveta Evrope, Romi vode poreklo iz područja između severozapadne Indije i iranske visoravni. Prvi pisani tragovi o njihovom dolasku u Evropu su iz 14. veka. Danas u Evropi živi između osam i deset miliona Roma. Žive u skoro svim zemljama članicama Saveta Evrope, a u nekim zemljama srednje i istočne Evrope predstavljaju preko 5% ukupnog stanovništva. Većina govori romski, indoevropski jezik koji razume veoma veliki broj Roma u Evropi, iako ima mnogo narečja. Većina Roma takođe govori glavni jezik područja gde žive, pa čak i nekoliko jezika.

13. Mada su u Evropi još od 14. veka, Romi su često nepriznati od većinskih naroda kao potpuno evropski narod i tokom svoje prošlosti su odbacivani i proganjani. Kulminacija je bila pokušaj Nacista da ih istrebe, jer su smatrani nižom rasom. Nakon nekoliko vekova odbacivanja mnoge romske zajednice danas žive u jako lošim uslovima, često na marginama društva u zemljama u kojima su se naselili, a njihovo učešće u javnom životu je veoma ograničeno.

2 Vidi napomenu 1.

14. Romi u Češkoj Republici imaju status nacionalne manjine, i uživaju posebna prava po tom osnovu. Komisija za nacionalne manjine u Državi Češke Republike, državno savetodavno telo bez izvršnih ovlašćenja, odgovorno je za odbranu interesa nacionalnih manjina, uključujući Rome.

Što se tiče broja Roma koji sada žive u Češkoj Republici, službeni podaci zasnovani na popisima razlikuju se od procena njihovog broja. Po proceni na internet stranici Komisije za nacionalne manjine u Državi Češke Republike, romska zajednica ima između 150.000 i 300.000 pripadnika.

B. Specijalne škole

15. Prema podacima Države Češke, specijalne škole (*zvláštní školy*) su otvarane nakon Prvog svetskog rata za decu s posebnim potrebama, uključujući decu s psihičkim ili društvenim poremećajima. Broj dece u takvim školama stalno je rastao (od 23.000 đaka 1960. godine do 59.301 učenika 1988. godine). Zbog ispunjavanja uslova za upis u osnovnu školu (*základní školy*) i postupka odabira, pre 1989. godine je većina romske dece pohađala specijalne škole.

16. Prema Zakonu o školama (Zakon br. 29/1984), zakonskom propisu koji je primenljiv u ovom predmetu, specijalne škole su bile kategorija specijalizovanih škola (*speciální školy*) i bile su namenjene deci s psihičkim nedostacima koja nisu bila sposobna da pohađaju „obične“ ili specijalizovane osnovne škole. Prema pomenutom zakonu, odluku o upisivanju dece u specijalnu školu donosi direktor škole na osnovu testova kojima se mere intelektualne sposobnosti deteta a koji se obavljaju u centrima za školsku psihologiju, i koja je podložna saglasnosti zakonskog staratelja deteta.

17. Nakon uvođenja tržišne privrede devedesetih godina učinjen je niz izmena u sistemu specijalnih škola u Češkoj Republici. Ove promene su uticale i na obrazovanje romske dece. Ministarstvo prosvete je 1995. godine izdalo uputstvo u vezi s organizovanjem dopunskih časova za učenike koji su završili obavezno obrazovanje u specijalnim školama. Od školske godine 1996/97, pripremni časovi za decu koja su u društveno nepovoljnom položaju organizuju se u obdaništima, osnovnim školama i specijalnim školama, a 1998. godine je Ministarstvo prosvete odobrilo alternativni obrazovni program za romsku decu koja su upisana u specijalne škole. Pomoćno nastavno osoblje za romsku decu je zaposleno u osnovnim i specijalnim školama kako bi pomoglo nastavnicima i olakšalo opštenje s porodicama. Zakonom br. 19/2000 o izmenama i dopunama Zakona o školama, koji je stupio na snagu 18. februara 2000. godine, učenici koji su završili osnovno obrazovanje u specijalnoj školi su stekli mogućnost upisa u srednju školu, pod uslovom da ispune uslove za prijem u odgovarajuću školu.

18. Prema podacima koje su podneli podnosioci predstavke a koji su pribavljeni iz upitnika poslatih 1999. godine direktorima osam specijalnih škola i 69 osnovnih škola u gradu Ostrava, ukupan broj učenika upisanih u specijalne škole u Ostravi je bio 1.360, od kojih su 762 (56%) bili Romi. Međutim, romska deca su bila samo 2,26% od ukupno 33.372 dece u osnovnim školama u Ostravi.

Pored toga, mada je od neromske dece samo 1,8% upisano u specijalne škole, u Ostravi je udeo romske dece koja su poslata u takve škole bio 50,3%. Sledi da je u Ostravi romsko dete imalo 27 puta veću šansu da bude poslato u specijalnu školu nego neromsko dete.

Prema podacima Evropskog centra za praćenje rasizma i ksenofobije (koji je sada preimenovan u Agenciju za osnovna prava Evropske unije), više od jedne polovine romske dece u Češkoj Republici ide u specijalne škole.

Savetodavni komitet Okvirne konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina je u izveštaju od 26. oktobra 2005. godine naveo da romska deca prema neslužbenim procenama čine čak 70% dece u specijalnim školama.

Konačno, prema uporednim podacima iz 15 zemalja, i to iz Evrope, Azije i Severne Amerike, koje je OECD sakupio 1999. godine a koji su dati u podnesku Međunarodnog udruženja korak po korak, Fondacije za obrazovanje Roma i Evropske asocijacije za istraživanje ranog detinjstva,³ Češka Republika je bila na drugom mestu u pogledu školovanja dece s psihičkim smetnjama u specijalnim školama i na trećem mestu na spisku zemalja koje su školovale decu s teškoćama u učenju u takvim školama. Pored ovoga, od osam zemalja koje su podnele podatke o školovanju dece čije su teškoće bile socijalnog porekla, Češka Republika je bila jedina koja je koristila specijalne škole. Ostalih sedam zemalja su gotovo isključivo koristile obične škole za obrazovanje takve dece.

C. Činjenice ovog predmeta

19. Između 1996. i 1999. godine, podnosioci predstavke su poslati u specijalne škole u Ostravi, ili direktno ili nakon što su proveli neko vreme u običnim školama.

20. Iz materijala koji je pred Sudom se vidi da su roditelji podnosilaca predstavke prihvatili, a u nekim slučajevima čak i izričito zahtevali, da im deca budu poslata u specijalnu školu. Saglasnost su pokazali potpisujući unapred ispunjen formular. U slučajevima podnosilaca predstavke br. 12 i 16, na formularima se nalaze datumi koji su kasniji od datuma naznačenih na rešenjima da se deca pošalju u specijalnu školu. U oba slučaja, datum je ispravljen rukom, a u jednom slučaju je uz ispravku data napomena nastavnika da je u pitanju greška u kucanju.

Odluke o raspoređivanju su onda donosili direktori specijalnih škola nakon što su uzeli u obzir preporuke centara za školsku psihologiju kod kojih su podnosioci predstavke bili podvrgnuti psihološkom testiranju. Izveštaji o ispitivanju podnosilaca predstavke nalazili su se u njihovim školskim dosijeima, u kojima su bili i rezultati testova i komentari ispitivača, crteži koje su deca nacrtala, i, u nekoliko slučajeva, upitnici za roditelje.

3 1. P. Evans (2006), *Educating students with special needs: A comparison of inclusion practices in OECD countries*, Education Canada 44 (1), str. 32–35.

Rešenja o raspoređivanju dece su slata njihovim roditeljima. Rešenja su sadržala uputstvo o pravnom leku, ali niko od podnosilaca predstavke se nije žalio na odluke.

21. Podnosioci predstavke su 29. juna 1999. godine primili dopis od prosvetnih vlasti s obaveštenjem o mogućnostima da deca pređu iz specijalne škole u osnovnu školu. Iz ovih spisa sledi da je četvero podnosilaca predstavke (br. 5, 6, 11 i 16 u prilogu) pokazalo uspeh na testu sposobnosti i nakon toga pohađalo redovne škole.

22. U postupku preispitivanja i žalbenom postupku koji su navedeni u daljem tekstu, podnosiocima predstavke je zastupao advokat koji je postupao na osnovu punomoćja koje su potpisali njihovi roditelji.

1. Zahtev za preispitivanje predmeta izvan uobičajenog žalbenog postupka

23. Svi podnosioci predstavke, osim onih pod brojevima 1, 2, 10 i 12 u prilogu, 15. juna 1999. godine su zatražili od Školskog ureda (*Školský úřad*) u Ostravi da, izvan uobičajenog žalbenog postupka (*přezkoumání mimo odvolací řízení*), preispita upravne odluke da se deca rasporede u specijalne škole. Tvrdili su da intelektualne sposobnosti dece nisu bile ispitane na pouzdan način i da njihovi zastupnici nisu bili obavešteni na odgovarajući način o posledicama raspoređivanja u specijalne škole. Zatražili su od Školskog ureda da stavi van snage osporenja rešenja, za koja su tvrdili da nisu bila u saglasnosti sa zakonskim uslovima i da su predstavljala kršenje njihovog prava na obrazovanje bez diskriminacije.

24. Školski ured je 10 septembra 1999. godine obavestio podnosiocima predstavke da uslovi za rešavanje izvan uobičajenog žalbenog postupka nisu bili zadovoljeni, budući da su osporena rešenja bila saglasna sa zakonom.

2. Postupak po ustavnoj žalbi

25. Podnosioci predstavke br. 1 do 12 u prilogu su 15. juna 1999. godine podneli ustavnu žalbu u kojoj su se, između ostalog, žalili na diskriminaciju *de facto* u celokupnom radu sistema specijalnih škola. U vezi s tim, između ostalog, pozvali su se na članove 3 i 14 Konvencije i na član 2 Protokola br. 1. Priznajući da nisu podneli žalbe na rešenja da budu raspoređeni u specijalne škole, podnosioci predstavke su naveli da nisu bili dovoljno obavešteni o posledicama takvog raspoređivanja i naveli (po pitanju iscrpljenja pravnih lekova) da se njihov predmet ticao dugotrajnih kršenja i pitanja daleko širih od njihovih ličnih interesa.

Podnosioci predstavke su kao osnov za žalbu naveli da su bili raspoređeni u specijalne škole prema praksi koja je bila ustanovljena kako bi se sproveda relevantna zakonska pravila. Po njihovom mišljenju, ta praksa je dovela do *de facto* rasne segregacije i diskriminacije odraženih u postojanju dva različito organizovana školska sistema za članove različitih rasnih grupa, i to specijalnih škola za Rome i „običnih“ osnovnih škola za većinsko stanovništvo. Različit tretman nije

bio zasnovan na bilo kakvim objektivnim i razumnum opravdanjima, svodio se na ponižavajuće postupanje i podnosiocima je lišio prava na obrazovanje (budući da je gradivo u specijalnim školama bilo slabije i učenici specijalnih škola nisu bili sposobni da se vrate u osnovne škole ili da dođu do diplome srednje škole, osim strukovnih centara). Podnosioci predstavke su tvrdili da im je bilo pruženo neadekvatno obrazovanje i da je povređeno njihovo dostojanstvo, i zatražili od Ustavnog suda (*Ústavní soud*) da ustanovi povredu njihovih prava, da poništi rešenja o raspoređivanju u specijalne škole, da naloži tuženima (dotičnim specijalnim školama, Školskom uredu u Ostravi i Ministarstvu prosvete) da prekinu kršenje njihovih prava i da izvrše povraćaj u pređašnje stanje time što će organizovati dopunske časove.

26. U pismenim podnescima Ustavnom sudu, dotične specijalne škole su navele da su svi podnosioci predstavke raspoređeni na osnovu preporuke centara za školsku psihologiju i uz saglasnosti njihovih zastupnika. Pored toga, uprkos obaveštenja o tim odlukama, nijedan od zastupnika se nije žalio na njih. Prema školama, zastupnici podnosilaca predstavke su bili obavešteni o razlikama između planova nastave u specijalnim školama i u osnovnim školama. Nastavnička veća su se redovno sastajala zbog ocenjivanja učenika (u cilju mogućeg premeštanja u osnovnu školu). Škole su navele da su neki od podnosilaca predstavku (br. 5 do 11 u prilogu) bili obavešteni da je postojala mogućnost da budu prebačeni u osnovnu školu.

Školski ured je u pismenim podnescima naveo da su specijalne škole imale sopstveni pravni subjektivitet, da su osporena rešenja sadržala savete o pravnom leku, i da se podnosioci predstavke uopšte nisu obraćali školskoj inspekciji.

Ministarstvo prosvete je osporilo sve navode o diskriminaciji i ukazalo na tendenciju roditelja romske dece da zauzimaju prilično negativan stav prema prosvetnom radu. Ministarstvo je navelo da je svakom raspoređivanju u specijalnu školu prethodilo ispitivanje intelektualnih sposobnosti deteta i da je saglasnost roditelja bila odlučujuć činiac. Takođe je navelo da je u školama u Ostravi bilo zaposleno 18 lica romskog porekla kao pomoćno nastavno osoblje.

27. U poslednjim pismenim podnescima, podnosioci predstavke su naveli (i) da u njihovim školskim dosijeima nije bilo ničega što bi pokazalo da je njihov napredak bio redovno praćen u cilju mogućeg prebacivanja u osnovnu školu, (ii) da u izveštajima centara za školsku psihologiju nije bilo podataka o testovima koju su korišćeni, i (iii) da su njihove preporuke za raspoređivanje u specijalnu školu bile zasnovane na razlozima kao što su nedovoljno poznavanje češkog jezika, previše tolerantan stav roditelja ili neodgovarajuće društveno okruženje. Takođe su izneli stav da je nekompletno obrazovanje činilo prelaz u osnovnu školu nemogućim u praksi i da navodne razlike u postupanju s učenicima nisu mogle da se opravdaju socijalnim i kulturnim razlikama.

28. Ustavni sud je 20. oktobra 1999. godine odbacio žalbu podnosilaca predstavke, delimično iz razloga što je bila očigledno neutemeljena a delimično iz razloga što taj sud nije imao nadležnost. Sud je ipak pozvao nadležne organe da ispitaju navode podnosilaca predstavke na pažljiv i konstruktivan način.

(a) Što se tiče pritužbe o kršenju prava podnosioca predstavke nastalom zbog njihovog raspoređivanja u specijalne škole, Ustavni sud je izneo stav da je zbog toga što je u žalbi navedeno samo pet rešenja on nije bio nadležan da odlučuje o predmetima onih podnosioca predstavke koji se nisu bili žalili na rešenja u pitanju.

Što se tiče petoro podnosioca predstavke koji su podneli ustavnu žalbu protiv rešenja o raspoređivanju u specijalne škole (br. 1, 2, 3, 5 i 9 u prilogu), Ustavni sud je odlučio da ne uzima u obzir činjenicu da oni nisu podneli obične žalbe na ta rešenja, jer se složio sa stavom da je opseg njihovih ustavnih tužbi izlazio izvan njihovih ličnih interesa. Međutim, sud je našao da u spisima koji su bili pred njim nije bilo ničega što bi pokazalo da su se relevantne zakonske odredbe tumačile ili primenjivale na protivustavan način, budući da su sva rešenja doneli propisno ovlašćeni direktori škola, na osnovu preporuka centara za školsku psihologiju i uz saglasnost zastupnika podnosioca predstavke.

(b) Što se tiče žalbi o nedovoljnom praćenju napretka podnosioca predstavke u školi i o rasnoj diskriminaciji, Ustavni sud je primetio da njegova uloga nije da procenjuje ukupni društveni kontekst i ustanovio da podnosioci predstavke nisu podneli konkretne dokaze da bi potkrepili svoje navode. Sud je naveo da su podnosioci predstavke imali pravo da se žale na rešenja o raspoređivanju u specijalne škole, ali to pravo nisu koristili. U pogledu žalbe da je pruženo nedovoljno podataka o posledicama raspoređivanja u specijalnu školu, Ustavni sud je izneo stav da su zastupnici podnosioca predstavke mogli da dođu do takvih podataka u kontaktu sa školama i da u spisima nije bilo ničega što bi navelo na zaključak da su pokazali bilo kakav interes da decu prebace u osnovnu školu. Ustavni sud je dakle odredio da je ovaj deo žalbe očigledno neutemeljen.

II. RELEVANTNO DOMAĆE PRAVO I PRAKSA

A. Zakon o školama iz 1984. godine

(Zakon br. 29/1984 – sada zamenjen zakonom br. 561/2004, koji je stupio na snagu 1. januara 2005. godine)

29. Pre 18. februara 2000. godine, članom 19 (1) Zakona o školama je bilo propisano da je uslov za upis u srednju školu bio uspešno završeno osnovnoškolsko obrazovanje.

Nakon Zakona br. 19/2000 o izmenama i dopunama Zakona o školama, koji je stupio na snagu 18. februara 2000. godine, članom 19 (1) je propisano da je uslov za upis u srednju školu uspešno završeno obavezno obrazovanje i dokazivanje kroz kvalifikacioni postupak da postoji ispunjenost uslova za upis na odabrani smer.

30. Članom 31 (1) je propisano da su specijalne škole namenjene deci s „mentalnim smetnjama“ (*rozumové nedostatky*) koji ih sprečavaju da prate gradivo u redovnim osnovnim školama ili u specijalizovanim osnovnim školama

(*speciální základní škola*) namenjenima deci koja pate od osećajnih smetnji, bolesti ili invaliditeta.

B. Zakon o školama iz 2004. godine (Zakon br. 561/2004)

31. Novi Zakon o školskom obrazovanju više ne sadrži odredbe o specijalnim školama u obliku u kome su postojale pre nego što je stupio na snagu. Osnovno obrazovanje se sada obavlja u osnovnim školama i specijalizovanim osnovnim školama, od kojih su ove druge namenjene deci s ozbiljnim mentalnim smetnjama ili višestrukim smetnjama ili autističnoj deci.

32. Član 16 sadrži odredbe koje regulišu obrazovanje dece i učenika s posebnim obrazovnim potrebama, koja su u stavu 1 bliže određena kao deca s invaliditetom ili sa zdravstvenim problemima ili koja su društveno zapostavljena. Članom 16 (4) propisano je da je za svrhe Zakona dete društveno zapostavljeno ako, između ostalog, potiče iz porodičnog okruženja s niskim društveno-kulturnim položajem ili je u opasnosti od društveno-patoloških pojava. Stavom 5 je propisano da postojanje posebnih obrazovnih potreba procenjuje centar za obrazovno usmerenje.

33. Zakon takođe predviđa, između ostalog, postojanje pomoćnih nastavnika, posebnih obrazovnih projekata, pripremnih časova za društveno zapostavljenu decu pre perioda obaveznog obrazovanja i dopunskih časova za decu koja nisu dobila određeno osnovno obrazovanje.

C. Uredba br. 127/1997 o specializovanim školama (zamenjena Uredbom br. 73/2005, koja je stupila na snagu 17. februara 2005. godine)

34. Član 2 stav 4 Uredbe propisuje da za decu s mentalnim smetnjama postoje sledeće škole: specijalizovano obdanište (*speciální mateřské školy*), specijalne škole, pomoćne škole (*pomocné školy*), strukovne škole (*odborná učiliště*) i škole za praktičnu obuku (*praktické školy*).

35. Članom 6 stav 2 propisano je da je, ako tokom školovanja učenika dođe do promene njegovog invaliditeta ili ako specijalizovana škola više nije prilagođena stepenu invaliditeta, direktor škole koju učenik pohađa dužan da nakon razgovora sa zastupnikom učenika preporuči da učenik bude prebačen u drugu specijalizovanu školu ili u običnu školu.

36. Članom 7 stav 1 propisano je da odluku o raspoređivanju učenika ili prebacivanju učenika u specijalnu školu, između ostalog, donosi direktor, pod uslovom da se saglasi zakonski staratelj učenika. Članom 7 stav 2 propisano je da predlog direktoru za raspoređivanje učenika u specijalnu školu, između ostalog, može da podnese zakonski staratelj učenika, škola u kojoj se učenik trenutno nalazi, centar za školsku psihologiju, bolnica ili klinika, organ nadležan za brigu o porodici i deci ili zdravstveni centar. Ako učenik ne dobije mesto u specijalnoj školi, članom 7 stav 3 direktor je obavezan da obavesti učenikovog zakonskog

staratelja i nadležni prosvetni organ ili opštinu u kojoj učenik ima prebivalište o odluci. Nakon toga, prosvetni organ je obavezan, nakon što pribavi mišljenje opštine, da sačini predlog o školi u kojoj će učenik dobiti osnovno obrazovanje. Članom 7 stav 4 centar za školsku psihologiju obavezan je da prikupi sve isprave koje su relevantne za odlučivanje i da direktoru podnese preporuku u vezi s vrstom škole.

D. Uredba br. 73/2005 o obrazovanju dece, učenika i studenata s posebnim obrazovnim potrebama i nadarene dece, učenika i studenata

37. Članom 1 Uredbe propisano je da se učenici i studenti s posebnim obrazovnim potrebama školuju uz pomoć mera podrške koje su izvan opsega posebnih obrazovnih i organizacionih mera koje postoje u običnim školama ili se razlikuju od istih.

38. Članom 2 je propisano da deca čije su posebne obrazovne potrebe određene uz pomoć obrazovnog ili psihološkog ispitivanja od strane centra za obrazovno usmerenje dobijaju posebno obrazovanje ako poseduju jasne i izuzetne potrebe koje zahtevaju da ona budu raspoređena u specijalni obrazovni sistem.

E. Domaća praksa u ovom periodu

1. Psihološko testiranje

39. Testiranje intelektualnih sposobnosti u centru za školsku psihologiju uz saglasnost zakonskih staratelja deteta nije bilo ni obavezno ni automatsko. Preporuku da se dete podvrgne testiranju su obično iznosili nastavnici – nakon što je dete primljeno u školu, ili u slučaju da budu primećene teškoće tokom redovnog osnovnog obrazovanja – ili pedijatri.

40. Prema podnosiocima predstavke, koji su se pozvali na stručnjake u ovoj oblasti, testovi koji su obično korišćeni su bili verzije „Vehslerove skale inteligencije za decu“ (PDW i WISC III) i „Stanford-Bineovog testa inteligencije“. Pozivajući se na razna mišljenja, uključujući mišljenja nastavnog osoblja, psihologa i načelnika odeljenja za specijalne škole pri Ministarstvu prosvete Češke od februara 1999. godine, podnosioci predstavke su naveli da testovi koji su bili korišćeni nisu bili ni objektivni ni pouzdani, jer su bili sačinjeni isključivo za češku decu i nisu u skorašnje vreme bili standardizovani ili odobreni za korišćenje za romsku decu. Štaviše, nikakve mere nisu bile preduzete da se pomogne romskoj deci da prevaziđu svoj kulturni i jezički nepovoljan položaj u vezi s testovima. Pored toga, nikakva uputstva nisu davana kako bi se ograničila sloboda u primeni testova i tumačenju rezultata. Podnosioci predstavke su takođe ukazali na izveštaj iz 2002. godine u kome je školska inspekcija Češke navela da se deca koja nisu znatno mentalno zaostala još uvek raspoređuju u specijalne škole.

41. U izveštaju koji je podnela Češka Republika 1. aprila 1999. godine u skladu sa članom 25 stav 1 Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina navedeno je da su psihološki testovi „sačinjeni za većinsku populaciju i ne uzimaju u obzir romske specifičnosti“.

Savetodavni komitet za Okvirnu konvenciju je u svom prvom izveštaju o Češkoj Republici, objavljenom 25 januara 2002. godine, naveo da su škole planirane za decu s mentalnim hendikepom, ali da je bilo vidljivo da su mnoga romska deca koja nisu bila mentalno hendikepirana raspoređena u te škole zbog stvarnih ili pretpostavljenih jezičkih i kulturnih razlika između Roma i većinskog stanovništva. Komitet je naglasio da bi „raspoređivanje dece u takve specijalne škole trebalo preduzimati samo kada je to apsolutno neophodno i uvek na osnovu doslednog, objektivnog i sveobuhvatnog testiranja“.

U drugom izveštaju o Češkoj Republici objavljenom 26. oktobra 2005. godine, Savetodavni komitet je primetio: „Testovi i metodi koji se koriste za procenu intelektualnih sposobnosti dece nakon prijema u školu su već izmenjeni kako bi se obezbedilo da se ne zloupotrebjavaju na štetu romske dece“. Međutim, Komitet je naveo da je zabrinut zato što „izmene psiholoških testova koji se koriste u ovom kontekstu nisu postigle značajne rezultate. Prema neslužbenim procenama, Romi čine čak i do 70% od sve dece u [specijalnim] školama, što – imajući u vidu postotak Roma u ukupnom stanovništvu – izaziva sumnju u valjanost testova i relevantne metodologije koja se koristi u praksi“.

42. U izveštaju o Češkoj Republici objavljenom 21. marta 2000. godine, Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije (ECRI) je primetila da je za usmeravanje romske dece u specijalne škole rečeno da je često kvaziatomatska pojava. Prema ECRI, slabi rezultati te dece u predškolskim testovima sposobnosti bi mogli da se objasne činjenicom da najveći broj romske dece u Češkoj Republici ne ide u obdaništa. ECRI je izneo stav da bi praksa usmeravanja romske/ciganske dece u specijalne škole za decu s mentalnim nedostacima morala da bude pažljivo ispitana, kako bi se osiguralo da svi testovi budu pravični i da se stvarne sposobnosti svakog deteta valjano ispituju.

U sledećem izveštaju o Češkoj Republici, objavljenom juna 2004. godine, ECRI je primetio da test koji je sačinilo Ministarstvo prosvete Češke za procenu umnog nivoa deteta nije bio obavezan, i da je bio samo jedan od niza instrumenata i metoda preporučenih centrima za obrazovno usmerenje.

43. U izveštaju o Statusu ljudskih prava Roma, ‘Sinti i nomadski narodi u Evropi’ (*Sinti and Travellers in Europe*) od 15. februara 2006. godine, Komesar za ljudska prava je primetio: „Romska deca se često raspoređuju u odeljenja za decu sa specijalnim potrebama bez odgovarajuće psihološke i pedagoške procene, pri čemu je stvaran kriterijum očigledno njihovo etničko poreklo“.

44. Prema opaskama koje su podneli Međunarodno udruženje korak po korak, Fondacija za obrazovanje Roma i *European Early Childhood Research Association*, države srednje i jugoistočne Evrope obično nemaju bliže određenje pojma „invaliditet“⁴ (povezanog s razmeštanjem učenika u specijalne škole) i

4 Disability – invaliditet, nesposobnost, smetnja (prim. prev.)

koriste određenja u kojima se izvesni oblik invaliditeta povezuje s društvenim i kulturnim poreklom deteta, otvarajući vrata diskriminatornoj praksi. Podaci o deci s invaliditetom izvučeni su uglavnom iz administrativnih izvora a ne iz temeljnih procena stvarnih osobina deteta. Tokom devedesetih godina prošlog veka su sasvim uobičajene bile prakse koje unose razdor kao i upotreba jedinstvenog testa.

U podnesku se tvrdi da je postupak procene korišćen da bi se romska deca rasporedila u specijalne škole u oblasti Ostrave bio u suprotnosti s indikatorima delotvorne procene koji su bili dobro poznati sredinom devedesetih, na primer indikatorima koje je 1987. objavila američka organizacija Nacionalno udruženje za obrazovanje mlađe dece (*National Association for the Education of Young Children*). Ovi indikatori su sada bili povezani s organizacijom Globalni savez za obrazovanje mlađe dece (*Global Alliance for the Education of Young Children*), koja je imala članice u Evropi, pa i u Češkoj Republici. Među relevantnim indikatorima su sledeći: etička načela upravljanja praksama procene; upotreba sredstava procene za svrhe za koje su namenjene i tako da zadovolje kvalitativne kriterijume stručnosti; procene u skladu s godištem i drugim osobinama ispitivanog deteta; prepoznavanje razvojnog i obrazovnog značaja predmeta procene; korišćenje podataka prikupljenih procenjivanjem kako bi se razumeo i unapredio proces učenja; prikupljanje podataka sakupljenih procenjivanjem iz realnih sredina i u situacijama koje odražavaju stvarne sposobnosti deteta; korišćenje u procenjivanju višestrukih izvora podataka sakupljenih tokom dužeg perioda; stalno povezivanje ispitivanja s naknadnim aktivnostima; ograničavanje korišćenja pojedinačno upravljanih testova zasnovanih na normama; kao i adekvatno informisanje osoblja i porodica koji učestvuju u postupku procene.

Sledi da prilikom testiranja romske dece u oblasti Ostrave nisu uzimani u obzir ni jezik ni kultura dece, niti njihovo prethodno iskustvo u učenju i nepoznavanje zahteva situacije testiranja. Korišćeni su pojedinačni izvori prikupljenih podataka, a ne višestruki. Testiranje nije bilo dugotrajno već je rađeno jednom. Podaci o deci nisu prikupljeni u autentičnim okruženjima gde bi deca bila sposobna da prikažu svoje veštine. Podaci su prikupljeni uglavnom na osnovu pojedinačno upravljanih i standardizovanih testova sačinjenih za druge populacije.

Prema studijama pomenutim u podnesku (UNICEF, *Innocenti Insight* (2005); Save the Children (2000), *Denied a future: The right to education of Roma/Gypsy and Traveller children*; D. J. Losen i G. Orfield (2002), *Introduction: Racial inequity in special education* (Cambridge, MA: Harvard Education Press)), čitav niz činilaca je bio odgovoran za nesrazmerno raspoređivanje određenih grupa učenika u specijalne škole, uključujući „nesvesne rasne predrasude prosvetnih vlasti, velike nejednakosti između raspoloživih resursa, neopravdano oslanjanje na testove inteligencije i druga sredstva procene, neodgovarajuće reakcije nastavnog osoblja na pritiske testiranja s visokim ulogom, kao i razlike u moći između roditelja manjinske dece i školskih vlasti“. Raspoređivanje u škole na osnovu psihološkog testiranja je dakle često odražavalo rasne predrasude društva.

45. Tužena Država je primetila da je objedinjavanje evropskih normi koje koriste psiholozi u toku i da su državni organi preduzeli sve razumne korake da

bi obezbedili da psihološko testiranje vrše stručnjaci s odgovarajućim visokoškolskim kvalifikacijama i uz korišćenje najsavremenijih stručnih i etičkih standarda u svojoj oblasti specijalizacije. Pored toga, ispitivanja koja su češki stručnjaci izvršili 1997. godine na zahtev Ministarstva prosvete pokazala su da su romska deca na standardnom testu inteligencije (WISC III) postigla tek neznatno slabije rezultate od neromske dece (jedan jedini poen na skali IQ).

2. Saglasnost za raspoređivanje u specijalnu školu

46. Članom 7 Uredbe br. 127/1997 o specijalizovanim školama je saglasnost zakonskih staratelja dece je uslov *sine qua non* za raspoređivanje deteta u specijalnu školu. Podnosioci predstavke su naveli da češkim zakonom nije bilo propisano da saglasnost mora biti pismena, niti je postojala obaveza da se prethodno pruže obaveštenja o obrazovnom programu specijalnih škola ili o posledicama raspoređivanje deteta u specijalnu školu.

47. U izveštaju o Češkoj Republici objavljenom marta meseca 2000. godine, ECRI je naveo da je dosta romskih roditelja bilo sklono da decu šalje u specijalne škole, delimično da bi izbegli zlostavljanje od strane neromske dece u običnim školama i izolovanje deteta od druge romske dece iz susedstva, a delimično i zbog relativno male zainteresovanosti za školovanje.

U izveštaju o Češkoj Republici objavljenom juna 2004. godine, ECRI je naveo da su prilikom odlučivanja o davanju saglasnosti roditelji romske dece „i dalje neobavešteni u vezi s dugoročnim negativnim posledicama slanja dece u takve škole, koje su često roditeljima predstavljene kao prilika da njihovoj deci bude posvećena posebna pažnja i da budu zajedno s drugom romskom decom“.

48. Prema podacima koje je Međunarodna federacija za ljudska prava dobila od svoje češke članice, mnoge škole u Češkoj Republici nerado primaju romsku decu, što se objašnjava reakcijom roditelja neromske dece, koji često ispisuju svoju decu iz integrisanih škola jer se plaše da će nivo škole opasti nakon dolazak romske dece, ili jednostavno predrasudama protiv Roma. Upravo u ovakvom kontekstu romska deca polažu testove sposobnosti da prate redovno školsko gradivo, nakon čega se roditelji romske dece podstiču da svoju decu upisuju u specijalne škole. Roditeljski izbor da pošalju decu u specijalne škole, u slučajevima kada oni tako odluče, podudara se sa željom školskih vlasti da ne dozvole upis toliko mnogo romske dece da bi njihov dolazak mogao da navede roditelje neromske dece da ispisuju svoju decu iz takvih škola.

3. Posledice

49. Učenici u specijalnim školama uče posebno gradivo koje je navodno prilagođeno njihovim intelektualnim sposobnostima. Nakon što završe obavezno školovanje u ovoj vrsti škole, mogu da se opredele da nastave školovanje u strukovnim školama, ili, od 18. februara 2000. godine, u drugim srednjim školama (pod uslovom da su sposobni da pokažu u postupku prijema da zadovoljavaju uslov za prijem u željenu školu).

Pored toga, član 6 stav 2 Uredbe br. 127/1997 propisuje da, kada se tokom školovanja učenika promeni priroda njegove invalidnosti ili ako specijalizovana škola više nije prilagođena stepenu invalidnosti, direktor te škole je obavezan da nakon razgovora sa zakonskim starateljem deteta preporuči da se učenik prebaci u drugu specijalizovanu školu ili u redovnu školu.

50. U izveštaju „Situacija ljudskih prava Roma, Sinti i nomadi u Evropi,“ od 15. februara 2006. godine, Komesar za ljudska prava je naveo: „Raspoređivanje u specijalne škole često znači da takva deca prate gradivo koje je slabije od onog u redovnim školama, što umanjuje njihove šanse za dalje školovanje i zapošljavanje u budućnosti. Verovatno je da će automatsko raspoređivanje romske dece u odeljenja za decu s posebnim potrebama dodatno uvećati stigmatizovanje jer će romsku decu obeležiti kao manje inteligentnu i manje sposobnu. U isto vreme, segregacija u obrazovanju lišava i romsku i neromsku decu prilike da upoznaju jedni druge i da nauče da žive kao ravnopravni građani. Ona isključuje romsku decu iz središta društva na samom početku života, uvećavajući njihove šanse da budu uhvaćeni u začarani krug marginalizacije“.

51. Savetodavni komitet za Okvirnu konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina je u svom drugom izveštaju o Češkoj Republici, objavljenom 26. oktobra 2005. godine, primetio da raspoređivanje u specijalne škole „romskoj deci otežava pristup drugim nivoima obrazovanja, umanjujući njihove šanse za integrisanje u društvo. Mada zakonski propisi više ne sprečavaju decu da prelaze iz ‘specijalnih’ u redovne srednje škole, stepen obrazovanja koje pružaju ‘specijalne’ škole uglavnom ne omogućava deci da mogu da izađu na kraj sa srednjoškolskim gradivom, a posledica je da se većina njih isključi iz sistema“.

52. Prema podnescima Međunarodno udruženje korak po korak, Fondacija za obrazovanje Roma i Evropska asocijacija za istraživanje ranog detinjstva, raspoređivanje dece u izdvojene specijalne škole je primer „praćenja“ učenika u veoma ranom detinjstvu, u ovom predmetu izvođenog tako što se deca za koja se smatra da su „manje sposobna“ ili da imaju „mali potencijal“ šalju u specijalne škole od ranog detinjstva. Ovakve prakse uvećavaju nejednakost mogućnosti u školovanju jer posebno negativno utiču na stepen uspeha dece koja su u društveno nepovoljnom položaju (vidi, između ostalog, podnesak veću i Evropskom parlamentu o ‘efikasnosti i pravičnosti u evropskim sistemima školovanja i obuke’ (COM/2006/0481, 8. septembar 2006. godine)). Među dugoročnijim posledicama tog „praćenja“ nalaze se kanalsanje učenika prema manje prestižnim oblicima školovanja i obučavanja kao i preuranjeno ispisivanje iz škola. Praćenje bi dakle moglo da pomogne u stvaranju društvene strukture neuspeha.

53. U podnescima Sudu, organizacije *Minority Rights Group International*, Evropska mreža protiv rasizma i Evropska kancelarija za informisanje o Romima su navele da deca u specijalnim školama prate pojednostavljeno gradivo koje se smatra prikladnim za njihov niži stepen razvoja. Od dece u specijalnim školama u Češkoj Republici se ne očekuje da poznaju abecedu ili brojeve do 10 pre treće ili četvrte godine školovanja, dok deca u redovnim školama to znanje stiču već u prvom razredu.

III. IZVORI SAVETA EVROPE

A. *Komitet ministara*

Preporuka br. R (2000) 4 Komiteta ministara državama članicama o obrazovanju romske/ciganske⁵ dece u Evropi (koju je Komitet usvojio 3. februara 2000. godine na 696. sastanku zamenika ministara)

54. Preporukom je određeno kako sledi:

„Ministarski komitet, u skladu s odredbama člana 15.b Statuta Saveta Evrope,

Budući da je cilj Saveta Evrope ostvarivanje većeg jedinstva članica i da se taj cilj može ostvariti naročito zajedničkim delovanjem u oblasti obrazovanja;

Prepoznajući hitnu potrebu izgradnje novih osnova za buduće obrazovne strategije prema romskoj/ciganskoj populaciju u Evropi, posebno zbog visokog stepena nepismenosti i polupismenosti među njima, visoke stope ispisivanja iz škola, niskog udela učenika koji završe osnovno školovanje i trajnosti problema kao što su mali broj dece koji se školuje;

Primećujući da su problemi Roma/Cigana u oblasti obrazovanja uglavnom posledica dugotrajnih prosvetnih politika iz prošlosti koje su vodile ili ka asimilaciji ili ka segregaciji romske/ciganske dece u školama jer su bila 'društveno ili kulturno hendikepirana';

Budući da je nemoguće popraviti nepovoljan položaj Roma/Cigana u evropskim društvima ako jednakost mogućnosti u oblasti obrazovanja za romsku/cigansku decu ne bude zajemčena;

Budući da bi obrazovanje romske/ciganske dece trebalo da bude prioritet nacionalnih politika u korist Roma/Cigana;

Imajući u vidu da bi politike za rešavanje problema Roma/Cigana u oblasti obrazovanja morale da budu sveobuhvatne, zasnovane na spoznaji da je problem obrazovanja romske/ciganske dece povezan s nizom drugih činilaca i preduslova, to jest ekonomskim, društvenim i kulturnim pitanjima, kao i s borbom protiv rasizma i diskriminacije;

Imajući u vidu da bi prosvetne politike za dobrobit romske/ciganske dece trebalo da budu podržane aktivnim obrazovanjem odraslih i politikama strukovne obuke; ...

Preporučuje da prilikom primene obrazovnih mera država članica:

- budu vođene načelima navedenim u dodatku ovoj Preporuci;
- upoznaju relevantne javne organe u svojim zemljama s ovom preporukom koristeći odgovarajuće nacionalne kanale.“

---

5 Sve do 2005. Savet Evrope je koristio ovu odrednicu, dok u poslednje vreme evropske institucije koriste samo pojam 'Romi' koji uglavnom prati napomena da se on odnosi i na druge odrednice kao što su 'Sinti', 'Cigani' i 'nomadi/putnici'. Vidi <http://book.coe.int/ftp/3018.pdf> (prim. ur.).

55. U relevantnim delovima Priloga Preporuci br. R (2000) 4 je navedeno sledeće:

„Opšta načela obrazovne politike za romsku/cigansku decu u Evropi:

I Strukture

1. Politika obrazovanja za romsku/cigansku decu bi trebalo da bude praćena adekvatnim sredstvima i fleksibilnim strukturama koje su potrebne da bi se izašlo u susret raznolikostima romske/ciganske populacije u Evropi i da uzima u obzir postojanje romskih/ciganskih grupa koje se često ili manje često sele s mesta na mesto. U vezi s ovim, možda bi trebalo uzeti u obzir mogućnost obrazovanja na daljinu, zasnovanog na novim komunikacionim tehnologijama.

2. Trebalo bi staviti naglasak na potrebu bolje koordinacije međunarodnih, nacionalnih, regionalnih i lokalnih nivoa kako bi se izbeglo rasipanje napora i potstakle sinergije.

3. U tom cilju bi države članice trebalo da senzibilizuju ministarstva prosvete za pitanje obrazovanja romske/ciganske dece.

4. U cilju otvaranja pristupa školama za romsku/cigansku decu, trebalo bi uložiti dosta napora na razvoju predškolskih obrazovnih programa i učiniti iste dostupnim toj populaciji.

5. Posebna pažnja bi trebalo da bude posvećena potrebi da se obezbedi bolja komunikacija s roditeljima, ako je potrebno uz pomoć posrednika iz romske/ciganske zajednice, što bi onda trebalo da vodi prema određenim mogućnostima zapošljavanja. Roditeljima bi trebalo pružiti posebne podatke i savete o potrebi obrazovanja i o postojećim mehanizmima podrške porodicama na nivou opštine. Između roditelja i škola mora da postoji uzajamno razumevanje. Isključenost, neznanje i slaba obrazovanost roditelja (čak i nepismenost) su dodatni faktori koji sprečavaju decu da izvuku dobrobit iz obrazovnog sistema.

6. Trebalo bi ustanoviti odgovarajuće mehanizme podrške, naročito pozitivnim delovanjem, koji bi omogućili romskoj/ciganskoj deci da izvuku korist iz podjednake mogućnosti u školama.

7. Države članice se pozivaju da obezbede sredstva koja su potrebna da se pomenute politike i programi sprovedu u delo kako bi se smanjio jaz između romskih/ciganskih učenika i učenika iz većinskih naroda.

II Nastavni programi i materijali

8. Politika obrazovanja u korist romske/ciganske dece bi trebalo sprovoditi u okviru širih međukulturnih politika, uzimajući u obzir posebnosti romske kulture i nepovoljan položaj mnogih Roma/Cigana u državama članicama.

9. Celokupan nastavni program kao i nastavni materijali bi dakle trebalo da budu sačinjeni tako da uzmu u obzir kulturni identitet romske/ciganske dece. Romska istorija i kultura bi trebalo da budu deo programa nastave, što bi odrazilo kulturno poreklo romske/ciganske dece. Trebalo bi podsticati učešće članova romske/ciganske zajednice u sačinjavanju nastavnih programa u oblasti istorije, kulture i jezika Roma/Cigana.

10. Međutim, države članice bi trebalo da obezbede da ovo ne dovede do sačinjavanja odvojenih nastavnih programa, što bi moglo da dovede do formiranja odvojenih odeljenja.

11. Države članice bi takođe trebalo da podstiču razvoj obrazovnih materijala zasnovanih na dobroj praksi kako bi se pomoglo nastavnicima u svakodnevnom radu s romskim/ciganskim učenicima.

12. U zemljama gde se govori romski jezik, romskoj/ciganskoj deci bi trebalo ponuditi mogućnost da uče na maternjem jeziku.

III Zapošljavanje i obuka nastavnog osoblja

13. Važno je da buduće nastavno osoblje poseduje posebna znanja i obučenosť koji su im potrebni da bolje razumeju svoje romske/ciganske učenike. Međutim, u svakom slučaju bi obrazovanje romskih/ciganskih učenika trebalo da ostane sastavni deo opšteg obrazovnog sistema.

14. Romska/ciganska zajednica bi trebalo da učestvuje u oblikovanju odgovarajućih nastavnih programa i da neposredno učestvuje u informisanju budućeg nastavnog osoblja.

15. Takođe bi trebalo podržavati obuku i zapošljavanje nastavnika iz same romske/ciganske zajednice.

...“

B. Parlamentarna skupština

1. Preporuka br. 1203 (1993) o Ciganima⁶ u Evropi

56. Parlamentarna skupština, između ostalog, iznela je i sledeće opšte mišljenje:

„Jedan od ciljeva Saveta Evrope je da promoviše nastanak stvarno evropskog kulturnog identiteta. U Evropi postoji mnogo različitih kultura, od kojih sve, uključujući veliki broj manjinskih, obogaćuju i doprinose kulturnoj raznolikosti Evrope.

Posebno mesto među manjinama rezervisano je za Cigane. Raštrkani širom Evrope i bez zemlje koju bi nazvali svojom, oni predstavljaju stvarnu evropsku manjinu, ali manjinu koja ne potpada pod definicije nacionalne ili jezičke manjine.

Kao besteritorijalna manjina, Cigani daju veliki doprinos kulturnoj raznolikosti Evrope. Njihov doprinos se razlikuje od jednog do drugog dela Evrope, bilo jezikom, muzikom, zanatima ili veštinama.

Nakon što su države srednje i istočne Evrope postale članice, broj Cigana koji žive u oblasti obuhvaćenoj Svetom Evrope se mnogostruko uvećao.

Netrpeljivost prema Ciganima postoji vekovima. Međutim, ispadi rasne i društvene mržnje prema njima su sve češći, a napeti odnosi među zajednicama su doprineli žalosnoj situaciji u kojoj većina Cigana danas živi.

Poštovanje prava Cigana, pojedinačnih, osnovnih i ljudskih prava i njihovih prava kao manjine je od ključnog značaja za poboljšanje njihovog položaja.

Garancije jednakih prava, jednakih mogućnosti, ravnopravnog tretmana, kao i mere za unapređenje njihovog položaja će omogućiti oživljavanje ciganskog jezika i kulture, obogaćujući kulturnu raznolikost Evrope.

6 Vidi prethodnu napomenu.

Jemstvo uživanja prava i sloboda propisanih članom 14 Evropske konvencije o ljudskim pravima je važno za Cigane, jer im omogućava da održavaju svoja pojedinačna prava.

...“

57. U pogledu obrazovanja, u Preporuci je navedeno:

„Postojeće evropske programe obuke nastavnog osoblja za Cigane bi trebalo proširiti;

Trebalo bi posvetiti posebnu pažnju obrazovanju žena kao i majki zajedno s njihovom mlađom decom;

Trebalo bi podsticati talentovanu cigansku decu da se školuju i da budu posrednici za druge Cigane;

...“

2. Preporuka br. 1557 (2002. g.): ‘Pravni status Roma u Evropi’

58. U ovoj Preporuci, između ostalog, navedeno je:

”...“

3. Romi su danas još uvek žrtve diskriminacije, marginalizacije i segregacije. Diskriminacija je široko rasprostranjena u svakoj oblasti javnog i ličnog života, što obuhvata pristup javnim mestima, obrazovanju, zapošljavanju, zdravstvenim uslugama i stanovanju, kao i prelazak granica i pristup postupcima traženja azila. Marginalizacija i ekonomska i društvena segregacija Roma se pretvaraju u etničku diskriminaciju, koja obično pogađa najslabije društvene grupe.

4. Romi su posebna manjinska grupa, jer imaju dvostruki manjinski položaj – oni su etnička zajednica, a najveći deo njih spada i u onaj deo društva koji je u nepovoljnom položaju.

...

15. Savet Evrope može i mora da igra značajnu ulogu u unapređenju pravnog položaja, stepena jednakosti i uslova života Roma. Skupština poziva države članice da ispune šest opštih uslova koji su neophodni za poboljšanje položaja Roma u Evropi:

...

c. garantovanje ravnopravnog tretmana romskoj manjini kao etničkoj i nacionalno manjinskoj grupi u oblasti obrazovanja, zapošljavanja, stanovanja, zdravstva i javnih usluga. Države članice bi posebno trebalo da posvete pažnju sledećim:

i. podsticanje jednakih mogućnosti zapošljavanja Roma na tržištu radne snage;

ii. omogućavanje romskim učenicima da učestvuju u svim stepenima obrazovanja od dečijeg vrtića do univerziteta;

iii. razvijanje pozitivnih mera zapošljavanja Roma u javnim uslugama koje su neposredno važne za romske zajednice, kao što su osnovne i srednje škole, centri za socijalni rad, lokalni domovi zdravlja i lokalne uprave;

iv. uklanjanje svih oblika segregacije u školovanju romske dece, posebno raspoređivanja romske dece u škole ili odeljenja za decu s mentalnim invaliditetom;

d. razvoj i sprovođenje mera činjenja i povlastica za društvene slojeve u nepovoljnom položaju, uključujući Rome kao takav sloj, u oblasti obrazovanja, zapošljavanja i stanovanja...;

e. preduzimanje posebnih mera i stvaranje posebnih ustanova za zaštitu romskog jezika, kulture, tradicija i identiteta:

...

ii. podsticanje romskih roditelja da svoju decu upisuju u osnovne škole, srednje škole i visoke škole, kako više škole tako i fakultete, i pružanje odgovarajućih obaveštenja roditeljima o neophodnosti školovanja;

...

v. zapošljavanje romskog nastavnog osoblja, posebno u oblastima s dosta romskog stanovništva;

f. borba protiv rasizma, ksenofobije i netolerancije i obezbeđivanje nediskriminatornog postupanja s Romima u školama na lokalnom, regionalnom, državnom i međunarodnom nivou:

...

vi. Posvećivanje posebne pažnje pojavi diskriminacije protiv Roma, posebno u oblasti obrazovanja i zapošljavanja;

...“

C. Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije (ECRI)

1. Preporuka o opštoj politici ECRI br. 3: ‘Borba protiv rasizma i netolerancije protiv Roma/Cigana (usvojena 6. marta 1998. godine)

59. U relevantnim delovima Preporuke je navedeno:

„Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije:

...

Ukazujući na to da borba protiv rasizma, ksenofobije, antisemitizma i netolerancije predstavlja sastavni deo zaštite i unapređenja ljudskih prava, da su ta prava opšta i nedeljiva, i da svi ljudi, bez ikakvih izuzetaka, imaju pravo na ta prava;

Naglašavajući da je borba protiv rasizma, ksenofobije, antisemitizma i netolerancije pre svega pitanje zaštite prava ranjivih članova društva;

U uverenju da bi u borbi protiv rasizma i diskriminacije trebalo staviti naglasak na žrtvu i poboljšanje njenog položaja;

Primećujući da su Romi/Cigani širom Evrope, koji su žrtve dugotrajnih predrasuda kao i rasizma koji je duboko ukorenjen u društvu, mete ponekad žestokih ispada rasizma i netolerancije, i da se njihova osnovna ljudska prava redovno krše ili ugrožavaju;

Takođe primećujući da dugotrajne predrasude protiv Roma/Cigana vode diskriminaciji protiv njih u mnogim oblastima društvenog i ekonomskog života, kao i da je ta diskriminacija značajan činilac u procesu društvenog isključivanja koji pogađa mnoge Rome/Cigane;

U uverenju da je unapređenje načela tolerancije garantija očuvanja otvorenih i pluralističkih društava koja dozvoljavaju miran zajednički život;

preporučuje sledeće Državama država članica:

...

– da obezbede borbu protiv diskriminacije i diskriminatornih postupaka uz pomoć odgovarajućih zakonskih propisa i da ugrade odgovarajuće odredbe u građansko pravo, posebno u oblasti zapošljavanja, stanovanja i obrazovanja;

...

– da se odlučno bore protiv svih oblika segregacije romske/ciganske dece u školama i da obezbede delotvorno uživanje podjednakog pristupa obrazovanju;

“

2. Preporuka o opštoj politici ECRI br. 7 o nacionalnim zakonskim propisima u oblasti borbe protiv rasizma i rasne diskriminacije (usvojena 13. decembra 2002. godine)

60. Za svrhe ove preporuke koriste se sledeće definicije:

„a) ‘rasizam’ je verovanje da osnov kao što je rasa, boja kože, jezik, veroispovest, nacionalnost ili nacionalno ili etničko poreklo opravdava potcenjivanje jednog lica ili grupe ljudi, ili shvatanje o nadmoćnosti jednog lica ili grupe ljudi.

b) ‘nesposredna rasna diskriminacija’ je bilo kakvo izdvojeno postupanje zasnovano na osnovu kao što je rasa, boja kože, jezik, veroispovest, nacionalnost ili nacionalno ili etničko poreklo za koje ne postoji objektivno ili razumno opravdanje. Diskriminatorno postupanje nema objektivno i razumno opravdanje ako nema legitiman cilj ili ako ne postoji razuman odnos srazmernosti između upotrebljenih sredstava i željenog cilja.

c) ‘posredna rasna diskriminacija’ su slučajevi u kojima lica koja pripadaju grupi ljudi iste rase, boje kože, jezika, veroispovesti, nacionalnosti ili nacionalnog ili etničkog porekla ne mogu lako da zadovolje prividno neutralan činilac kao što je odredba, kriterijum ili praksa, ili su pak stavljani u nepovoljan položaj s istim, osim ako taj činilac nema objektivno i razumno opravdanje, što bi bio slučaj a iko bi taj činilac imao legitiman cilj i ako bi postojao razuman odnos srazmernosti između upotrebljenih sredstava i željenog cilja.

61. U memorandumu uz Preporuku je navedeno (tačka 8) da su definicije neposredne i posredne rasne diskriminacije u stavu 1 b) i c) Preporuke zasnovane na definicijama iz Direktive 2000/43/EC Evropskog saveta kojim se sprovodi načelo ravnopravnosti ljudi bez obzira na rasno ili etničko poreklo i na definicijama iz Direktive 2000/78/EC kojom je ustanovljen opšti okvir ravnopravnosti u zapošljavanju i stanovanju, kao i na sudskoj praksi Evropskog suda za ljudska prava.

3. Izveštaj o Češkoj Republici objavljen septembra 1997. godine

62. U delu izveštaja koji se tiče politika obrazovanja i obuke, Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije (ECRI) je navela da je javnost ponekad nenaklonjena pojedinim grupama, posebno romskoj/ciganskoj zajednici, i preporučila preduzimanje novih mera za podizanje svesti javnosti o problemima rasizma i netolerancije i za unapređenje tolerancije prema svim društvenim

grupama. Komisija ja dodala da bi trebalo preduzeti posebne mere u pogledu obrazovanja i obuke članova manjinskih grupa, posebno članova romske/ciganske zajednice.

4. Izveštaj o Češkoj Republici objavljen marta 2000. godine

63. U ovom izveštaju, ECRI je navela da su nepovoljan položaj pripadnika romske/ciganske zajednice i diskriminacija kojoj su izloženi u oblasti obrazovanja posebno važno pitanje. Komisija je navela da je udeo romske/ciganske dece u specijalnim školama ogroman i da postoje indicije da je njihovo usmeravanje ka specijalnim školama često gotovo automatsko. Romski/ciganski roditelji su često skloni takvom rešenju, delom da bi izbegli zlostavljanje od strane neromske dece u redovnim školama i izolaciju dece od druge romske/ciganske dece iz susedstva, a delom zbog relativno slabe zainteresovanosti za školovanje. Posledica je da je većina romske/ciganske dece ubacivana u obrazovne ustanove s drugom namenom koje su pružale malo mogućnosti za stručnu obuku i obrazovanje pa time i veoma ograničene mogućnosti za naknadno obrazovanje ili zapošljavanje. Učešće članova romske/ciganske zajednice u obrazovanju iznad osnovnoškolskog je veoma retko.

64. ECRI je preporučila da se praksa kanalisanja romske/ciganske dece u specijalne škole za umno zaostale pažljivo ispita kako bi se osiguralo da testiranje dece uvek bude pravično i da se ispituju stvarne sposobnosti svakog deteta. Komisija je takođe navela da je od suštinskog značaja da romski/ciganski roditelji budu obavešteni o potrebi da njihova deca pohađaju redovne škole. ECRI je navela da postoji potreba da članovi romske/ciganske zajednice više učestvuju u rešavanju pitanja obrazovanja. Početak bi bio da država obezbedi da se romski/ciganski roditelji u potpunosti obaveštavaju o preduzetim merama i da se ohrabruju da učestvuju u prosvetnim odlukama koje se tiču njihove dece.

5. Izveštaj o Češkoj Republici objavljen juna 2004. godine

65. Što se tiče pristupa romske dece obrazovanju, Komisija je u izveštaju navela da je zabrinuta zbog toga što se romska deca i dalje šalju u specijalne škole, koje, pored toga što produžuju njihovo izdvajanje iz društva, decu stavljaju u veoma nepovoljan položaj tokom celog života. Standardizovan test češkog Ministarstva prosvete za procenu mentalnih sposobnosti deteta nije bio obavezan, već samo jedan od niza instrumenata i metoda preporučenih psihološkim savetovaštima. Što se tiče drugog neophodnog elementa za slanje deteta u specijalnu školu – saglasnosti zakonskog staraoca deteta – ECRI je navela da roditelji koji moraju da naprave takvu odluku i dalje nisu obavešteni o dugoročnim negativnim posledicama slanja deteta u takvu školu, koje se često roditeljima predstavljaju kao prilika da deca dobiju specijalizovanu pomoć i da budu zajedno s drugom romskom decom. ECRI je takođe navela da je obaveštena o slučajevima kada su romski roditelji bili odbijani od strane redovnih škola.

Komisija je navela da je Zakon o školama stupio na snagu januara meseca 2000. godine i da on omogućava učenicima specijalnih škola da se prijavljuju za

prijem u srednju školu. Prema raznim izvorima, ova mogućnost ostaje uglavnom teoretska, jer specijalne škole deci ne daju znanje neophodno za praćenje srednjoškolske nastave. Ne postoje mere za dopunsko obrazovanje učenika koji su pohađali specijalnu školu koje bi ih podigle na nivo na kome bi bili spremni za pohađanje redovnih srednjih škola.

ECRI je primila jako pozitivne izveštaje o uspešnosti tzv. „nultog razreda“ (pripremnih časovi) na predškolskom nivou za uvećanje broja romskih učenika koji pohađaju osnovne škole. Međutim, Komisija je izrazila zabrinutost u vezi s novim trendom održavanja segregacije u obrazovanju na nov način – specijalna odeljenja u običnim školama. U vezi s tim, niz aktera je bio zabrinut da je predložen nov Zakon o školama otvarao vrata još većoj segregaciji romske dece uvođenjem nove kategorije specijalnih programa za „duštveno zapostavljene“.

Na kraju, ECRI je navela da uprkos inicijativa Ministarstva prosvete (pomoćno nastavno osoblje, programi obuke nastavnika, izmene programa nastave u osnovnoj školi) problem niskog stepena učešća Roma u drugostepenom i višem obrazovanju na koji je ECRI ukazala u drugom izveštaju još uvek postoji.

D. Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina

1. Izveštaj koji je podnela Češka Republika 1. aprila 1999. godine u skladu sa članom 25 stav 1 Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina

66. U izveštaju je navedeno da je Država usvojila mere u oblasti obrazovanja posebno namenjene stvaranju odgovarajućih uslova naročito za decu iz društveno i kulturno zapostavljenih sredina, posebno romske zajednice, obrazovanjem pripremnih odeljenja u osnovnim i specijalnim školama. Rečeno je da se „romska deca prosečne ili nadprosečne inteligencije često raspoređuju u takve škole na osnovu rezultata psiholoških testova (što se uvek događa uz saglasnost roditelja). Testovi su sačinjeni za većinsko stanovništvo i ne uzimaju u obzir specifičnosti romske populacije. U toku je rad na prestrukturiranju testova“. U nekim specijalnim školama romska deca čine oko 80% do 90% ukupnog broja učenika.

2. Izveštaj koji je podnela Češka Republika 2. jula 2004. godine

67. Češka Republika je prihvatila da su Romi posebno izloženi diskriminaciji i isključivanju iz društva i navela da priprema uvođenje sveobuhvatnih anti-diskriminatornih instrumenata povezanih sa sprovođenjem Direktive Evropskog saveta kojom se provodi načelo ravnopravnog tretmana. Usvajanje novih propisa bilo je predviđeno za 2004. godinu (Zakon br. 561/2004 je usvojen 24. septembra 2004. godine a stupio na snagu 1. januara 2005. godine).

Što se tiče obrazovanja Roma, u izveštaju je navedeno da je država preduzela razne mere pozitivne diskriminacije kako bi se radikalno izmenio postojeći položaj romske dece. Država je praksu slanja velikog broja romske dece

u specijalne škole nazvala neodrživom. Potreba za pozitivnom diskriminacijom postoji ne samo zbog društvenih i kulturnih teškoća romske dece, već takođe zbog prirode celog obrazovnog sistema i njegove nesposobnosti da uzme u obzir kulturne razlike na odgovarajući način. Predloženi Zakon o školama bi uveo promene u sistem specijalnog obrazovanja pretvaranjem „specijalnih škola“ u „specijalne osnovne škole“ u kojima bi deci bila pružena ciljana pomoć u prevazilaženju društvenog i kulturnog hendikepa. Ta pomoć obuhvata pripreme časove, pojedinačne nastavne programe za decu u specijalnim školama, mere u vezi s predškolskim obrazovanjem, veću ulogu pomoćnog osoblja iz romske zajednice i specijalizovane programe za obuku nastavnika. Budući da je jedan od glavnih problema romskih učenika slabo znanje češkog jezika, Ministarstvo prosvete smatra da je najbolje (i jedino realno) rešenje da se organizuju pripremi časovi u predškolskoj fazi za decu iz siromašnijih društvenih i kulturnih grupa.

U izveštaju je pomenut niz projekata i programa već sprovedenih u ovoj oblasti („Podrška integraciji Roma“, „Program integracije Roma/Multikulturalna prosvetna reforma“, i „Reintegracija romskih učenika specijalnih škola u osnovnim školama“).

3. Mišljenje o Češkoj Republici Savetodavnog komiteta za Okvirnu konvenciju o zaštiti nacionalnih manjina objavljeno 25. januara 2002. godine

68. Savetodavni komitet je naveo da su specijalne škole namenjene deci s mentalnim invaliditetom, ali da se čini da su mnoga romska deca koja nisu bila umno zaostala raspoređivana u te škole zbog stvarnih ili percipiranih jezičkih i kulturnih razlika između Roma i većine. Komitet je naveo da ova praksa nije u saglasnosti s Okvirnom konvencijom i naglasio da bi decu trebalo slati u takve škole samo ako je to apsolutno neophodno i uvek na osnovu koherentnih, objektivnih i sveobuhvatnih testova.

69. Specijalne škole su dovele do visokog stepena odvajanja romskih od drugih učenika i do niskih obrazovnih postignuća u romskoj zajednici. Vlasti Češke su svesne ovog problema. Glavni akteri i u državi i u civilnom sektoru su bili saglasni o potrebi sveobuhvatne reforme. Međutim, postojao je spor o prirodi reforme, sredstvima za nju i brzini kojom će se reforme sprovoditi. Savetodavni komitet je smatrao da bi reformu trebalo da pripreme vlasti Češke u konsultaciji s licima koja su u pitanju kako bi se obezbedile ravnopravne mogućnosti pristupa školama za romsku decu i jednaka prava na redovno školovanje, u skladu s načelima navedenim u Preporuci Ministrarskog komiteta br. 4 (2000) o obrazovanju romske/ciganske dece u Evropi.

70. Savetodavni komitet je pozdravio inicijative preduzete u cilju formiranja tzv. nultih razreda za pripremu romske dece za osnovno školsko obrazovanje između ostalog poboljšanjem njihovog znanja češkog jezika, i pozvao vlasti da prošire ovu mogućnost kako bi obuhvatila što više dece. Komitet je naveo da je zapošljavanje romskih pedagoških savetnika u školama, što je inicijativa koja je potekla iz građanskog sektora, veoma pozitivan korak. Takođe je podržao napore

državnih vlasti da obezbede takva radna mesta i njihov razvoj. Drugi ključni cilj je da se obezbedi da mnogo više romske dece dobije pristup srednjim školama i da ih uspešno završi.

4. Mišljenje Savetodavnog komiteta o Češkoj Republici, objavljeno 26. oktobra 2005. godine

71. Savetodavni komitet je u ovom mišljenju naveo da su vlasti zaista odlučne da poboljšaju obrazovni status romske dece, i da nastoje na razne načine da ovaj cilj sprovedu u praksi. U vezi s tim, Komitet je naveo da je još previše rano da se proceni da li će izmenjeni obrazovni sistem uveden na osnovu novog Zakona o školama (Zakon br. 561/2004) bitno promeniti postojeću situaciju prevelikog broja romske dece u specijalnim školama ili specijalnim odeljenjima.

72. Savetodavni komitet je naveo da su vlasti polagale dosta pažnje neopravdanom raspoređivanju romske dece u specijalne škole. Testovi i metodi korišćeni za procenu dečijih intelektualnih sposobnosti nakon upisa u školu su već bili izmenjeni kako bi se obezbedilo da ne budu korišćeni na štetu romske dece. Započeti su i posebni obrazovni programi namenjeni pomaganju romskoj deci da prevaziđu svoje probleme, uključujući ukidanje plaćanja za zadnju godinu predškolskog obrazovanja, ublažavanje pravila za minimalnu veličinu odeljenja, individualizovanije obrazovanje, zapošljavanje pomoćnog nastavnog osoblja (uglavnom Roma), kao i izdavanje metodoloških priručnika i uputstava za nastavnike koji rade s romskom decom. Organizovana su i pripremna predškolska odeljenja za romsku decu, i bila su uspešna, mada u dosta ograničenom opsegu. Da bi se obuhvatila sva deca u pitanju, te mere bi trebalo primeniti na široj osnovi. Savetodavni komitet je takođe pozdravio specijalni program podrške za pristup Roma srednjim školama i visokoškolskim ustanovama, kao i napore učinjene na izgradnji mreže stručnih romskih nastavnika i pomoćnog nastavnog osoblja.

73. Međutim, Savetodavni komitet je naveo da su stalno praćenje i procenivanje položaja romske dece u školama jedan od prioritarnih zadataka države, ali da je u državnom izveštaju rečeno malo toga o stepenu integrisanosti romske dece u školama ili o delotvornosti i rezultatima mnogobrojnih mera preduzetih zbog njih. Komitet je izrazio zabrinutost da je od mera bilo malo koristi i da lokalne vlasti ne sprovode državni program na sistematski način i ne pokazuju uvek stepen odlučnosti koji je potreban kako bi se postigao uspeh u ovoj oblasti.

74. Savetodavni komitet je takođe izrazio zabrinutost zbog navoda nedržavnih izvora da se znatan broj romske dece još uvek raspoređuje u specijalne škole u ranom detinjstvu i da menjanjem psiholoških testova koji se koriste u ovom kontekstu nisu postignuti značajni rezultati. Prema neslužbenim procenama, Romi predstavljaju oko 70% svih učenika u ovim školama, što – imajući u vidu postotak Roma u celokupnoj populaciji – izaziva sumnju u valjanost tih testova i metodologiju koja se koristi. Ova situacija još više zabrinjava zbog toga što još više otežava romskoj deci put prema drugim stepenima školovanja, do-

datno umanjujući njihove šanse za integraciju u društvo. Mada zakonski propisi više ne sprečavaju decu da prelaze iz specijalnih škola u redovne srednje škole, stepen obrazovanja stečen u specijalnim školama uglavnom nije dovoljan deci da mogu da izađu na kraj sa srednjoškolskim gradivom, a posledica je da se većina povlači iz obrazovnog sistema. Mada postoje razne procene o postotku romske dece koji ostanu izvan školskog sistema, od onih koji idu u školu velika većina završi samo osnovnu školu.

75. Pored ovoga, Savetodavni komitet je naveo su i pored inicijativa Ministarstva prosvete za podizanje nivoa svesti mnoga romska deca u redovnim školama izolovana od strane druge dece i nastavnog osoblja, ili čak raspoređena u izdvojena odeljenja. U nekim školama su romska deca čak u većini, jednostavno zato što su škole blizu naselja s dominantno romskim stanovništvom. Prema drugim izvorima, materijalni uslovi u nekim školama koje pohađaju romska deca su loši, a obrazovanje koje stiču je još uvek, u najvećem broju slučajeva, nedovoljno prilagođeno njihovoj situaciji. Važno je obezbediti da i te škole pružaju kvalitetno obrazovanje.

76. Savetodavni komitet je izneo mišljenje da bi prioritet trebalo da bude upisivanje romske dece u redovne škole, pružanje podrške i promovisanje pripremnih odeljenja kao i pomoćno nastavno osoblje. Takođe bi trebalo posvetiti veću pažnju zapošljavanju romskog nastavnog osoblja, kao i upoznavanju celokupnog nastavnog osoblja s posebnim položajem romske dece. Takođe bi trebalo podsticati aktivno učešće roditelja, posebno u vezi s primenom novog Zakona o školama, kao uslov svih uslova za sveobuhvatno poboljšanje obrazovne situacije Roma. Takođe, potrebno je i odlučnije delovanje na sprečavanju izolovanja romske dece kako u redovnim tako i u specijalnim školama. Potreban je jasniji pristup, uz uputstva i hitno delovanje na svim nivoima, kako bi se okončalo neopravdano raspoređivanje ove dece u specijalne škole namenjene deci s mentalnim nedostacima. Jedan od stalnih prioriteta države bi trebalo da budu delotvorne mere praćenja situacije, posebno sačinjene u cilju sprečavanja neopravdanog raspoređivanja dece u takve škole.

E. Komesar za ljudska prava

Izveštaj g. Alvara Gil-Roblesa o statusu ljudskih prava Roma, Sinti i putnici u Evropi (od 15. februara 2006. godine)

77. U trećem odeljku izveštaja, koji se tiče diskriminacije u obrazovanju, Komesar je naveo da je činjenica da značajan broj romske dece nema pristup obrazovanju istog kvaliteta kao i druga deca delimično rezultat diskriminatornih praksi i predrasuda. U vezi s tim, Komesar je primetio da je segregacija u obrazovanju zajednička osobina mnogih zemalja članica Saveta Evrope. U nekim zemljama postoje izdvojene škole u izdvojenim naseljima, u drugima postoje specijalna odeljenja za romsku decu u redovnim školama, ili pak jasna nadprosečna zastupljenost romske dece u odeljenjima za decu s posebnim potrebama. Romska deca se često raspoređuju u odeljenja za decu s posebnim

potrebama bez odgovarajuće psihološke i pedagoške procene, pri čemu je sasvim jasno da je jedini kriterijum njihova narodnost. Pohađanje specijalnih škola ili odeljenja često znači da deca prate gradivo koje je slabije od onoga u redovnim odeljenjima, što umanjuje njihove šanse da nastave školovanje i da se zaposle u budućnosti. Automatsko raspoređivanje romske dece u odeljenja za decu s posebnim potrebama verovatno povećava stigmatizovanje jer romsku decu prikazuje kao manje inteligentnu i sposobnu. Istovremeno, odvojeno školovanje lišava i romsku i neromsku decu prilike da upoznaju jedni druge i da uče da žive kao ravnopravni građani. Ono izdvaja romsku decu iz većinskog društva na samom početku života, uvećavajući opasnost da budu zarobljeni u začaranom krugu marginalizacije.

78. U Češkoj Republici, Komesaru je rečeno da su mladi članovi romske/ciganske zajednice drastično prezastupljeni u „specijalnim“ školama i odeljenjima za decu s umerenim mentalnim invaliditetom. Komesar je takođe primetio da su vlasti zaposlile romsko pomoćno nastavno osoblje u redovnim odeljenjima i organizovale priprema odeljenja i da su rezultati ovih inicijativa obećavali, doduše u ograničenom obimu, zbog manjka sredstava. Posebno značajna u naporima da se reši problem prezastupljenosti romske dece u specijalnim školama su bila priprema odeljenja za decu u društveno nepovoljnom položaju. Vlasti Češke su navele da su priprema odeljenja u dečijim vrtićima posebno uspešna u procesu olakšavanja integracije romske dece u redovne škole. U Češkoj Republici je 2004. godine bilo zaposleno 332 pomoćnih nastavnika koji su se bavili posebnim potrebama romskih učenika.

79. Takođe je rečeno da su specijalna odeljenja ili posebno gradivo za Rome bila uvedena u dobroj nameri, kako bi se prevazišle jezičke granice ili nedostaci nastali zbog toga što romska deca ne idu u predškolske ustanove. Komesar je naveo da je očigledno bilo potrebno reagovati na ove izazove, ali da je segregacija ili sistematsko raspoređivanje romske dece u odeljenja s pojednostavljenim gradivom ili posebnim gradivom na romskom uz izolaciju od druge dece sasvim očigledno iskrivljen odgovor na njih. Umesto segregacije, trebalo je dati naglasak merama kao što su jezička i obrazovna podrška na predškolskom i školskom nivou i zapošljavanju nastavnčkih pomoćnika koji rade uz redovne nastavnike. U određenim okolnostima je od ključnog značaja povećati svest romskih roditelja, od kojih mnogi ni sami nisu imali priliku da idu u školu, o nužnosti i koristi obrazovanja za njihovu decu.

80. Komesar je na kraju izneo niz preporuka u vezi s obrazovanjem. Svuda gde još uvek postoji neki oblik segregacije u obrazovanju, treba ga zameniti redovnim integrisanim školovanjem, i, ako je potrebno, zabraniti zakonom. Trebalo bi izdvojiti odgovarajuća sredstva za predškolsku nastavu, jezičko obrazovanje i obuku pomoćnog nastavnog osoblja kako bi se osigurao uspeh desegregacije. Pre raspoređivanja dece u specijalna odeljenja trebali bi izvršiti temeljnu procenu kako bi se osiguralo su jedini kriterijum za raspoređivanje objektivne potrebe deteta a ne njegovo nacionalno poreklo.

IV. RELEVANTO PRAVO I PRASKA EVROPSKE ZAJEDNICE

81. Načelo kojim se zabranjuje diskriminacija ili zahteva ravnopravnost je dobro utemeljeno u mnogim pravnim instrumentima Evropske zajednice zasnovanima na članu 13 Ugovora o osnivanju Evropske zajednice. Ovom odredbom Evropski savet je ovlašćen, putem jednoglasne odluke nakon predloga/preporuke Komisije i konsultovanja Evropskog parlamenta, da preduzme neophodne mere protiv diskriminacije na osnovama pola, rase ili etniciteta, versoisповести ili verovanja, invalidnosti, životnog doba ili seksualne orijentacije.

82. Članom 2 stav 2 Direktive Saveta br. 97/80/EC od 15. decembra 1997. godine o teretu dokazivanja u slučajevima polne diskriminacije je propisano: „Smatra se da postoji posredna diskriminacija tamo gde određena prividno ne-utorna odredba, kriterijum ili praksa šteti interesima značajno većeg broja pripadnika jednog pola nego drugog, osim ako ta odredba, kriterijum ili praksa nije primerena i nužna i može da bude opravdana objektivnim činocima nevezanim za pol“. U članu 4 stav 1, koji se tiče tereta dokazivanja, navedeno je: „Države članice su dužne da preduzmu mere koje su neophodne, u skladu s domaćim pravosudnim sistemima, da obezbede da se u slučajevima kada lica koja smatraju da su oštećena jer na njih nije bilo primenjeno načelo ravnopravnosti utvrde, pred sudom ili drugim nadležnim organom, činjenice iz kojih se može pretpostaviti da je postojala neposredna ili posredna diskriminacija, a na tuženiku će biti teret dokazivanja da nije postojala povreda načela ravnopravnosti“.

83. Slično ovome, cilj Direktive Saveta br. 2000/43/EC od 29. juna 2000. godine kojom se sprovodi načelo ravnopravnosti ljudi bez obzira na rasno ili etničko poreklo i Direktive Saveta br. 2000/78/EC od 27. novembra 2000. godine kojom se ustanovljava opšti okvir za ravnopravnost u zapošljavanju i profesiji je zabrana svih oblika neposredne ili posredne diskriminacije na osnovu rase, nacionalnog porekla, veroispovesti ili verovanja, invalidnosti, životnog doba ili seksualne orijentacije. U preambulama ovih direktiva stoji: „Procenjivanje činjenica iz kojih je moguće zaključiti da je postojala neposredna ili posredna diskriminacija je stvar domaćih pravosudnih ili drugih nadležnih organa, u skladu s pravilima domaćeg prava ili prakse. Takvim pravilima može biti određeno da se postojanje posredne diskriminacije ustanovljava na bilo koji način, uključujući na osnovu statističih podataka“ i da „Pravila o teretu dokazivanja moraju da budu prilagođena kada postoji pretpostavka diskriminacije i, u cilju delotvorne primene načela ravnopravnosti, teret dokazivanja mora da bude prebačen na tuženika kada se iznesu dokazi o takvoj diskriminaciji“.

84. Direktivom 2000/43/EC je propisano kako sledi, u članu 2 (Pojam diskriminacije) i članu 8 (Teret dokazivanja):

Član 2

„1. Za svrhe ove Direktive, načelo ravnopravnosti znači da je zabranjena neposredna ili posredna diskriminacija po rasnom ili nacionalnom osnovu.

2. za svrhe stava 1:

- (a) smatra se da postoji neposredna diskriminacija kada se s jednim licem postupalo, postupa ili bi se postupalo lošije nego s drugim u sličnoj situaciji iz razloga rase ili nacionalnog porekla;
- (b) smatra se da postoji posredna diskriminacija kada bi prividno neutralna odredba, kriterijum ili praksa stavila lica određenog rasnog ili nacionalnog porekla u određen nepovoljan položaj prema drugim licima, osim ako ta odredba, kriterijum ili praksa nije objektivno opravdana legitimnim ciljem a sredstva kojim se taj cilj postiže prikladna i nužna.

...“

Član 8

„1. Države članice su dužne da preduzmu mere koje su neophodne, u skladu s domaćim pravosudnim sistemima, da obezbede da se u slučajevima kada lica koja smatraju da su oštećena jer na njih nije bilo primenjeno načelo ravnopravnosti utvrde, pred sudom ili drugim nadležnim organom, činjenice iz kojih se može pretpostaviti da je postojala neposredna ili posredna diskriminacija, a na tuženiku će biti teret dokazivanja da nije postojala povreda načela ravnopravnosti.

2. Stav 1 ne sprečava države članice da uvide pravila dokaznog postupka koja su povoljnija za tužioca.

3. Stav 1 se ne odnosi na krivični postupak.

...

5. Države članice ne moraju da primene stav 1 na postupke u kojima je istraživanje činjenica slučaja zadatak suda ili nadležnog organa.“

85. U sudskoj praksi Suda pravde Evropskih zajednica (CJEC), diskriminacija, koja podrazumeva primenu različitih pravila na slične situacije ili primenu istog pravila na različite situacije, može biti neskrivena ili prikrivena i neposredna ili posredna.

86. U presudi u predmetu *Giovanni Maria Sotgiu v. Deutsche Bundespost* od 12. februara 1974. godine (predmet br. 152–73, stav 11), CJEC je naveo:

„...pravila u vezi s ravnopravnošću ... zabranjuju ne samo neskrivenu diskriminaciju po osnovu narodnosti nego i sve prikrivene oblike diskriminacije koji, primenom drugih kriterijuma razlikovanja, u stvari dovode do istog ishoda...“

87. U presudi u predmetu *Bilka-Kaufhaus GmbH v. Karin Weber von Hartz* od 13. maja 1986. godine (predmet br. 170/84, stav 31), CJEC je naveo:

„...Član 119 Ugovora o EEZ je prekršila robna kuća koja je isključila zaposlene sa skraćenim radnim vremenom iz penzionog plana, a to isključenje pogađa mnogo veći broj žena od muškaraca, osim ako to preduzeće ne može da pokaže da je isključenje zasnovano na objektivno opravdanim činocima koji nemaju nikakve veze s polnim osnovom.“

88. U presudi u predmetu *Regina v. Secretary of State for Employment, ex parte Nicole Seymour-Smith and Laura Perez* (presuda od 9. februara 1999. godine, predmet br. C–167/97, st. 51, 57, 62, 65 i 77), CJEC je naveo:

„... domaći sud namerava da ustanovi pravni test za određivanje da li neka mera koju usvoji država članica ima nejednako dejstvo između muškaraca i žena u tolikom stepenu da se može smatrati posrednom diskriminacijom...

... Komisija predlaže ‘statistički značajan’ test, u kome je statistika dužna da odredi adekvatan osnov za poređenje a domaći sud je dužan da obezbedi da ne dođe do narušavanja od strane činilaca koji se odnose isključivo na dotični slučaj. Postojanje statistički značajnih dokaza dovoljno je da se utvrdi nesrazmerno dejstvo i da se teret dokazivanja prebaci na autora navodne diskriminatorne mere.

Takođe je zadatak domaćeg suda da utvrdi da li su statistički podaci koji se tiču date situacije ... valjani i mogu da budu uzeti u obzir, to jest da li ti podaci obuhvataju dovoljan broj pojedinaca, da li oni prikazuju čisto slučajne ili kratkotrajne pojave, i, uopšte, da li su od značaja (vidi predmet C-127/92 *Enderby* [1993] ECR I-5535, stav 17). ...

Iz ovoga sledi, ... da bi se utvrdilo da li mera koju usvoji država članica ima nejednako dejstvo između muškaraca i žena u tolikom stepenu da se može smatrati posrednom diskriminacijom za svrhe člana 119 Ugovora, domaći sud je dužan da proceni da li dostupni statistički podaci pokazuju da je značajno manji procenat žena nego muškaraca sposoban da ispuni uslov koji nameće ta mera. Ako je to slučaj, postoji posredna polna diskriminacija, osim ako ta mera nije opravdana objektivnim činocima koji nemaju nikakve veze s bilo kakvom diskriminacijom po polnom osnovu.

...

... ako je značajno manji procenat žena od muškaraca u stanju da ispuni uslov ... koji postavlja osporeno pravilo, onda je dužnost države članice, kao autora navodno diskriminatornog pravila, da dokaže da to pravilo odražava legitiman cilj društvene politike, da taj cilj nema nikakve veze s bilo kakvom diskriminacijom po polnom osnovu, i da bi mogla da razumno smatra izabrana sredstva pogodnim za ostvarivanje tog cilja.“

89. U presudi od 23. oktobra 2003. godine u predmetima *Hilde Schönheit v. Stadt Frankfurt am Main* (predmet br. C-4/02) i *Silvia Becker v. Land Hessen* (Predmet br. C-5/02), CJEC je u st. 67-69 i 71 naveo:

„...mora se imati u vidu da član 119 Ugovora i čl. 141 (1) i (2) EC utvrđuju načelo da bi muškarci i žene trebalo da budu podjednako plaćeni za isti rad. To načelo sprečava ne samo primenu odredaba koji vode neposrednoj polnoj diskriminaciji, već i primenu odredaba koje održavaju različito postupanje prema muškarcima i ženama na radu kao posledica primene kriterijuma koji nemaju veze s polom kada se te razlike u tretmanu ne mogu pripisati objektivnim činocima nevezanim za polnu diskriminaciju...

Svi se slažu da osporene odredbe BeamtVG ne podrazumevaju diskriminaciju neposredno zasnovanu na polu. To znači da je potrebno ustanoviti da li mogu da se svode na posrednu diskriminaciju...

Da bi se odredilo postojanje posredne diskriminacije, neophodno je ustanoviti da li osporene odredbe imaju štetniji uticaj na žene nego na muškarce...

Sledi da je potrebno odrediti da li dostupni statistički podaci ukazuju na to da je značajno veći procenat žena nego muškaraca pogođen odredbama BeamtVG

koje izazivaju smanjenje penzija službenika koji su radili sa smanjenim radnim vremenom bar deo svog radnog veka. Takva situacija bi predstavljala dokaz o očiglednoj diskriminaciji po polnom osnovu osim ako osporene odredbe ne budu opravdane objektivnim činiocima koji nemaju nikakve veze s diskriminacijom po polnom osnovu.“

90. U predmetu *Debra Allonby v. Accrington & Rossendale College and Others, Education Lecturing Services ... and Secretary of State for Education and Employment* (presuda od 13. januara 2004. godine, predmet br. C-256/01), CJEC je naveo (stav 81):

„...mora se zauzeti stav da žena može da se osloni na statističke podatke da dokaže kako je neka odredba domaćeg zakona protivna članu 141 (1) EC jer diskriminiše protiv radnica. ...“

91. Na kraju, u predmetu *Commission of the European Communities v. Republic of Austria* (presuda od 7. jula 2005. godine, Predmet br. C-147/03), CJEC je naveo (st. 41 i 46-48):

„Prema sudskoj praksi, načelo ravnopravnosti zabranjuje kako neskrivenu diskriminaciju po osnovu etničkog porekla tako i sve skrivene oblike diskriminacije koji, primenjujući druge kriterijume za razlikovanje, u stvari vode istom ishodu (vidi, posebno, predmet br. 152/73 *Sotgiu* [1974] ECR 153, st. 11; predmet br. C-65/03 *Commission v. Belgium* (vidi gore), st. 28, i predmet br. C-209/03 *Bidar* [2005] ECR I-0000, st. 51).

...

... zakonski propisi koji su u pitanju stavljaju vlasnike srednjoškolskih diploma izdatih u drugim državama članicama a ne u Austriji u nepovoljniji položaj jer ne mogu da ostvare pristup višem obrazovanju u Austriji pod istim uslovima kao oni koji imaju jednakovredne austrijske diplome.

Mada je stav ... primenjiv bez razlike na sve učenike, on će verovatno imati veće dejstvo na državljane drugih država nego na austrijske državljane, iz čega sledi da neravnopravnost koju ta odredba uvodi ima za posledicu posrednu diskriminaciju.

Shodno tome, pomenuta neravnopravnost bi mogla da bude opravdana jedino ako bi bila zasnovana na objektivnim činiocima koji nemaju veze s državljanstvom lica koja su u pitanju i srazmerni su legitimnom cilju domaćih propisa (predmet br. C-274/96 *Bickel and Franz* [1998] ECR I-7637, stav 27, i predmet *D’Hoop*, vidi stav 36 gore).“

V. RELEVANTNI MATERIJALI UJEDINJENIH NACIJA

A. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima⁷

92. Članom 26 Pakta je propisano:

„Svi su pred zakonom jednaki i imaju pravo na jednaku zakonsku zaštitu bez ikakvog razlikovanja. U tom pogledu, zakon će zabraniti svaku diskriminaciju i

zajemčiti svim licima podjednaku i efikasnu zaštitu protiv svake diskriminacije, naročito na osnovu rase, boje, pola, jezika, veroispovesti, političkog i bilo kog drugog mišljenja, nacionalnog ili društvenog porekla, imovine, rođenja ili drugog statusa..“

B. Komitet za ljudska prava Ujedinjenih nacija

93. U tačkama 7 i 12 Opštih komentara br. 18 od 10. novembra 1989. godine o nediskriminaciji, Komitet je izneo sledeće mišljenje:

„...Komitet smatra da bi pojam ‘diskriminacija’ kako se koristi u Paktu trebalo tumačiti tako da podrazumeva svako razlikovanje, isključivanje, ograničavanje ili povlasticu zasnovanu na bilo kakvom osnovu kao što su rasa, boja kože, pol, jezik, veroispovest, političko i drugo mišljenje, nacionalno ili društveno poreklo, imovinsko stanje, položaj stečen rođenjem ili na drugi način, a čiji je cilj ili dejstvo da poništava ili ometa priznavanje, uživanje ili vršenje svih prava i sloboda od strane bilo kog pojedinca pod jednakim uslovima.

...kada država ugovornica usvoji zakonske propise, dužna je da poštuje zahtev člana 26 da njihov sadržaj neće biti diskriminišući.“

94. U tački 11.7 mišljenja od 31. jula 1995. godine o dopisu br. 516/1992 u vezi sa Češkom Republikom, Komitet je naveo:

„Komitet međutim smatra da cilj zakonskih propisa nije sâm dispozitivan u određivanju povrede člana 26 Pakta. Politički motivisano razlikovanje verovatno neće biti spojivo sa članom 26. Međutim, i postupak koji nije politički motivisan bi mogao da prekrši član 26 ako ima diskriminatorne posledice.“

C. Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije⁸

95. Članom 1 Konvencije je propisano:

„... izraz „rasna diskriminacija“ odnosi se na svako razlikovanje, isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva koji se zasniva na rasi, boji, precima, nacionalnom ili etničkom poreklu i koje ima za cilj ili za rezultat da naruši ili da ugrozi priznavanje, uživanje ili vršenje, podjednakim uslovima, ljudskih prava i osnovnih sloboda u političkoj, privrednoj, socijalnoj, kulturnoj ili bilo kojoj drugoj oblasti javnog života.

...“

D. Komitet za ukidanje rasne diskriminacije

96. U Opštoj preporuci br. 14 od 22. marta 1993. godine o značenju pojma diskriminacija, Komitet je između ostalog naveo:

„Razlikovanje je protivno Konvenciji ako mu je ili svrha ili rezultat narušavanje određenih prava i sloboda. Ovo je potvrđeno obavezom nametnutom državama ugovornicama stavom 1 (c) člana 2 da ukine sve zakonske propise ili prakse koji za posledicu imaju izazivanje ili produžavanje rasne diskriminacije. ...

8 Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori), br. 6/67.

Kada odlučuje o tome da li neki postupak ima rezultat protivan Konvenciji, [Komitet] će proceniti da li taj postupak ima neopravdano štetno dejstvo na grupu određenu rasom, bojom kože, rodnim, nacionalnim ili etničkim poreklom.“

97. U Opštoj preporuci br. 19 od 18. avgusta 1995. godine o rasnoj segregaciji i aparthejdu, Komitet je naveo:

„...dok u nekim zemljama stanje potpune ili delimične rasne segregacije može da bude izazvano i državnom politikom, stanje delimične segregacije takođe može da se pojavi kao neželjeni nusproizvod postupaka pojedinaca. U mnogim gradovima na sastav stanovništva utiču grupne imovinske razlike, ponekad u kombinaciji s razlikama u pogledu rase, boje, rodnog, nacionalnog ili etničkog porekla, tako da ljudi mogu da budu stigmatizovani a pojednici trpe oblik diskriminacije u kome su društveni osnovi pomešani s drugima.

Komitet dakle priznaje da stanje rasne segregacije može takođe da se pojavi bez ikakve inicijative ili neposrednog učešća državnih organa. ...“

98. U Opštoj preporuci br. 27 od 16. avgusta 2000. godine o diskriminaciji Roma, Komitet je između ostalog izložio sledeću preporuku u oblasti obrazovanja:

„17. Pružati podršku učešću sve dece romskog porekla u obrazovnom sistem i raditi na smanjivanju stope napuštanja škole, posebno romskih učenika, i, u te svrhe, aktivno saradivati s romskim roditeljima, udruženjima i lokalnim zajednicama.

18. Sprečavati i što više izbegavati segregaciju romskih učenika, istovremeno zadržavajući mogućnost dvojezične nastave ili nastave na maternjem jeziku; u tom cilju, nastojati da se poboljša kvalitet obrazovanja u svim školama i stepen uspeha manjinskih učenika u školama, zapošljavati školsko osoblje iz redova romske zajednice i promovisati međukulturno obrazovanje.

19. Razmisliti o uvođenju mera u korist romske dece, u saradnji s njihovim roditeljima, u oblasti obrazovanja.“

99. U zaključnim napomenama od 30. marta 1998. godine nakon analize izveštaja koji je bila podnela Češka Republika, Komitet je između ostalog naveo:

„13. Izražavamo zabrinutost zbog marginalizacije romske zajednice u oblasti obrazovanja. Podaci o nesrazmerno velikom broju romske dece u specijalnim školama, što vodi de fakto rasnoj segregaciji, kao i njihovom veoma niskom učešću u drugostepenom i višem obrazovanju, izazivaju sumnju u potpuno sprovođenje člana 5 Konvencije.“

*E. Konvencija o pravima deteta*⁹

100. Članom 28 i članom 30 Konvencije je propisano:

Član 28

„1. Države članice priznaju pravo deteta na obrazovanje i, radi postepenog ostvarenja tog prava na osnovu jednakih mogućnosti, posebno:

(a) proglašavaju osnovno obrazovanje obaveznim i besplatnim za sve;

9 Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori), br. 15/90 i Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori), br. 2/97.

- (b) podstiču razvoj različitih oblika srednjoškolskog obrazovanja, uključujući opšte i stručno obrazovanje, koje je dostupno svoj deci i preduzimaju odgovarajuće mere kao što su uvođenje besplatnog obrazovanja i pružanje finansijske pomoći u slučaju potrebe;
- (c) svima omogućavaju sticanje visokog obrazovanja na osnovu sposobnosti, koristeći prikladna sredstva;
- (d) svoj deci stavljaju na raspolaganje obrazovne i stručne informacije i usluge profesionalne orijentacije;
- (e) preduzimaju mere za podsticanje redovnog pohađanja škole i smanjenje ispisivanja iz škole.

2. Države članice preduzimaju sve odgovarajuće mere kako bi se disciplina u školama mogla sprovesti na način koji je u skladu sa ljudskim dostojanstvom deteta i ovom konvencijom.

3. Države članice unapređuju i podstiču međunarodnu saradnju o pitanjima koja se odnose na obrazovanje, posebno radi doprinosa eliminaciji neznanja i nepismenosti u svetu i olakšanja pristupa nauci, tehničkom znanju i savremenim metodama nastave. U tom pogledu, posebna pažnja se poklanja potrebama zemalja u razvoju.“

Član 30

„U onim državama u kojima postoje etničke, verske ili jezičke manjine ili lica autohtonog porekla, dete koje pripada takvoj manjini ili je autohtonog porekla ne sme biti lišeno prava, u zajednici s ostalim pripadnicima grupe, na svoju kulturu, ispovedanje svoje vere i vršenje verskih obreda ili upotrebu svog jezika.“

F. UNESKO

101. Članom 1, 2 i 3 Konvencije o borbi protiv diskriminacije u oblasti prosvete¹⁰ od 14. decembra 1960. propisano je:

Član 1

„1. U ovoj konvenciji pod izrazom „diskriminacija“ podrazumeva se svako pravljenje razlike, isključivanje, ograničavanje ili povlašćivanje, koje je zasnovano na rasi, boji, polu, jeziku, veri, političkom ili drugom ubeđenju, nacionalnom ili društvenom poreklu, ekonomskom položaju ili rođenju, i ima za cilj ili za posledicu da uništi ili da naruši jednakost u postupanju u oblasti prosvete, a naročito:

- a) da onemogući ma kom licu ili grupi lica pristup raznim vrstama ili stupnjevima školovanja,
- b) da ma kom licu ili grupi lica ograniči školovanje na niži stupanj,
- c) da uvede ili održava posebne školske sisteme ili škole za lica ili grupe lica, osim slučajeva predviđenih u članu 2. ove konvencije, ili
- d) da ma koje lice ili grupu lica stavi u položaj koji nije u skladu sa dostojanstvom čoveka.

...“

10 Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori), br. 4/64 (prim. ur.).

Član 2

„Sledeći slučajevi ne smatraju se kao diskriminacija, u smislu člana 1. ove konvencije, ako ih država dozvoli:

- a) uvođenje ili održavanje posebnih školskih sistema ili škola za učenike raznog pola, ako ti sistemi ili škole obezbeđuju jednak pristup školovanju, ako imaju nastavni kadar istih kvalifikacija, ako raspolažu školskim zgradama i opremom istog kvaliteta i ako omogućuju da se sprovodi nastava po istim ili odgovarajućim programima,
- b) uvođenje ili održavanje, iz verskih ili jezičkih razloga, posebnih školskih sistema ili škola sa nastavom koja odgovara izboru roditelja ili zakonskih staralaca učenika, ako je uključenje u te sisteme ili pohađanje tih škola dobrovoljno i ako je nastava koja se u njima sprovodi saobrazna propisima donetim ili odobrenim od strane nadležnih organa, naročito u odnosu na nastavu istog stepena,
- c) uvođenje ili održavanje privatnih škola, ako one imaju za cilj, ne isključenje bilo koje grupe, već povećanje mogućnosti školovanja koje pružaju državne škole, ako njihov rad odgovara tom cilju i ako je nastava koja se u njima sprovodi saglasna propisima donetim ili odobrenim od strane nadležnih organa, naročito u odnosu na nastavu istog stepena.

Član 3

U cilju otklanjanja i sprečavanja svake diskriminacije u smislu ove konvencije, države koje su joj pristupile obavezuju se:

- a) da ukinu sve zakonske i administrativne odredbe i obustave svaku administrativnu praksu koja sadrži diskriminaciju u oblasti prosvete,
- b) da preduzmu potrebne mere, prema potrebi i donošenjem zakonskih propisa, kako u pogledu prijema učenika u škole ne bi bilo nikakve diskriminacije,

...“

102. U Deklaraciji o rasi i rasnim predrasudama usvojenoj na Opštoj konferenciji UNESKA 27. novembra 1978. je navedeno sledeće:

Član 1

„1. Svi ljudi su deo iste vrste i vode poreklo iz istog stabla. Rođeni su sa istim dostojanstvom i istim pravima i svaki od njih je sastavni deo čovečanstva.

2. Svi pojedinci i grupe imaju pravo da budu različiti, da sebe smatraju različitim i da budu smatrani različitim. Međutim, raznolikost načina života i pravo da se bude različit nikako ne smeju poslužiti kao izgovor za rasne predrasude; oni ne smeju niti pravno niti faktički opravdavati bilo kakvo diskriminatorno postupanje, niti smeju predstavljati osnov za politiku aparthajda, koja je ekstrman oblik rasizma.

...“

Član 2

„...“

2. Rasizam obuhvata rasističke ideologije, stavove sa predrasudama, diskriminatorne postupke, strukturne aranžmane i institucionalizovane prakse

koje vode rasnoj nejednakosti kao i pogrešno shvatanje da je diskriminatorne odnose između grupa moguće moralno i naučno opravdati; on se odražava u diskriminatornim zakonskim i podzakonskim odredbama i diskriminatornim postupcima kao i asocijalnim uverenjima i delima; on ometa razvoj svojih žrtava, kvari one koji ga sprovode, prouzrokuje unutrašnje razdore u društvu, onemogućava međunarodnu saradnju i izaziva političke tenzije između naroda; on je protivan osnovnim načelima međunarodnog prava, čime ozbiljno narušava međunarodni mir i bezbednost.

3. Rasne predrasude, koje su istorijski povezane sa nejednakostima moći, uvećane ekonomskim i socijalnim razlikama između ljudi i grupa, i još dan danas pokušavaju da opravdaju te nejednakosti, potpuno su neopravdane.“

Član 3

„Svako razlikovanje, isključivanje, ograničavanje ili davanje prednosti na osnovu rase, boje kože, etničkog ili nacionalnog porekla ili verske netolerancije motivisane rasizmom, koje uništava ili dovodi u pitanje suverenu ravnopravnost država i pravo naroda na samoopredeljenje, ili koje ograničava na nasumičan ili diskriminatoran način pravo svakog čoveka i grupe ljudi na potpun razvoj, nespojivo je sa zahtevima međunarodnog poretka koji je pravedan i garantuje poštovanje ljudskih prava; pravo na potpun razvoj podrazumeva ravnopravan pristup sredstvima ličnog i kolektivnog napredovanja i ispunjenja u klimi poštovanja vrednosti civilizacija i kultura, kako nacionalnih tako i svetskih.“

Član 5

„1. Kultura, kao proizvod svih ljudi i zajedničkog nasleđa čovečanstva, i obrazovanje u najširem smislu, pružaju muškarcima i ženama sve efikasnije načine prilagođavanja, omogućavajući im ne samo da pokažu da su rođeni ravnopravni u dostojanstvu i pravima, već i da prepoznaju da moraju da poštuju pravo svih grupa na sopstveni kulturni identitet i na razvoj sopstvenog posebnog kulturnog života kako u nacionalnom tako i međunarodnom kontekstu, pri čemu se podrazumeva da je na svakoj grupi da potpuno slobodno odlučuje o održavanju, i, ako je potrebno, prilagođavanju ili obogaćivanju vrednosti koje smatra ključnim za sopstveni identitet.

2. Države, u skladu sa ustavnim načelima i postupcima, kao i svi drugi nadležni organi i celokupna prosvetna struka, su dužne da nastoje da se obrazovni resursi svih zemalja koriste za borbu protiv rasizma, posebno tako što će obezbediti da gradivo i udžbenici sadrže naučne i moralne odrednice u vezi sa ljudskim dostojanstvom i raznolikošću i da se ne dozvole nikakva razlikovanja prema bilo kom narodu; tako što će obučavati nastavno osoblje da ostvare te ciljeve; omogućavati svim grupama stanovništva pristup resursima obrazovnog sistema bez rasnih ograničenja ili diskriminacije; kao i preduzimati odgovarajuće korake da poprave nepovoljan položaj određenih rasnih ili etničkih grupa u pogledu stepena obrazovanja i životnog standarda, a posebno da spreče da takav nepovoljan položaj nasleđuju njihova deca.

...“

Član 6

„1. Na državi leži glavna odgovornost za obezbeđivanje ljudskih prava i osnovnih sloboda na potpuno ravnopravnom osnovu u dostojanstvu i pravima svih pojedinaca i grupa ljudi.

2. U okviru opsega njenih nadležnosti i u skladu sa ustavnim načelima i procedurama, država bi trebalo da preduzme sve odgovarajuće korake, između ostalog zakonodavne, posebno u oblasti obrazovanja, kulture i komunikacija, da spreči, zabrani i iskoreni rasizam, rasističku propagandu, rasnu segregaciju i apartheid i da podstakne širenje podataka i nalaza odgovarajućih istraživanja prirodnih i društvenih nauka o uzrocima i sprečavanju rasnih predrasuda i rasističkih stavova, uzimajući u obzir načela ugrađena u Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima i Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima.

3. Budući da zakoni koji zabranjuju rasnu diskriminaciju sami po sebi nisu dovoljni, države takođe imaju obavezu da ih dopune upravnim mehanizmom za sistematsko istraživanje slučajeva rasne diskriminacije, sveobuhvatnim okvirom pravnih lekova protiv slučajeva rasne diskriminacije, široko zasnovanim obrazovanjem i programima istraživanja sačinjenim za borbu protiv rasnih predrasuda i rasne diskriminacije i programima pozitivnih političkih, socijalnih, obrazovnih i kulturnih mera sa ciljem promovisanja stvarnog uzajamnog poštovanja grupa. Tamo gde okolnosti to nalažu, trebalo bi sprovoditi specijalne programe koji podstiču unapređenje položaja zapostavljenih grupa i, u slučaju državljana, kako bi se obezbedilo da stvarno učestvuju u postupku odlučivanja u zajednici.“

Član 9

„1. Načelo jednakosti dostojanstva i prava svih ljudi i naroda, bez obzira na rasu, boju kože i poreklo, je opšte prihvaćeno i priznato načelo međunarodnog prava. Sledi da bilo koji oblik rasne diskriminacije od strane države predstavlja kršenje međunarodnog prava koje povlači međunarodnu odgovornost te države.

2. Posebne mere moraju biti preduzete kako bi se obezbedila jednakost dostojanstva i prava pojedinaca i grupa gde god je to potrebno, uz šta treba posvetiti pažnju da ne budu takve da izgledaju rasno diskriminirajuće. U tom pogledu posebnu pažnju bi trebalo posvetiti rasnim ili etničkim grupama koje su u nepovoljnom društvenom ili ekonomskom položaju, kako bi im se obezbedila, na potpuno ravnopravnom osnovu i bez diskriminacije ili ograničenja, zaštita putem zakonskih i podzakonskih propisa i korist od važećih socijalnih mera, posebno u pogledu stanovanja, zapošljavanja i zdravstva; poštovanje izvornosti njihove kulture i vrednosti; i pomoć u ostvarivanju napretka u društvu i stručnosti, posebno kroz obrazovanje.

...“

VI. DRUGI IZVORI

A. Evropski centar za praćenje rasizma i ksenofobije (preimenovan u Agenciju EU za osnovna prava)

103. Među ostalim podacima o obrazovanju u Češkoj Republici objavljenim na internet stranici Evropskog centra za praćenje nalaze se sledeći:

„U Češkoj Republici nisu dostupni ni službeni ni neslužbeni podaci o rasizmu i diskriminaciji u obrazovanju.

Najozbiljniji problem obrazovnog sistema u Češkoj još uvek je odvajanje dece iz siromašnijih društvenih slojeva (najčešće Roma) u specijalne škole. Više

od jedne polovine romske dece pohađa te škole. Ta tendencija obrazovnog sistema u Češkoj, posebno u osnovnim školama, dokazana je opsežnim istraživanjima Sociološkog instituta Akademije nauka Češke Republike. Jako mali broj mladih Roma upisuje se u srednje škole.“

104. U izveštaju 'Evropskog centra za praćenje' naslovljenom 'Romi i nomadi u javnom obrazovanju' i objavljenom maja 2006. godine, koji je obuhvatao 25 tadašnjih država članica Evropske unije, između ostalog je navedeno da mada sistematska segregacija romske dece više ne postoji u obliku obrazovne politike, nju i dalje vrše škole i prosvetne vlasti na niz različitih i uglavnom posrednih načina, ponekad kao nenamerne posledice politika i postupaka, a ponekad kao rezultat teritorijalne podeljenosti stanovništva. Na primer, škole i prosvetne vlasti odvajaju učenike na osnovu uočavanja „različitih potreba“ i/ili kao odgovor na probleme ponašanja i teškoće u učenju. Ovo potonje bi takođe moglo da vodi čestom raspoređivanju romskih učenika u specijalne škole za decu s mentalnim nedostacima, što još uvek postoji kao zabrinjavajuća pojava u državama članicama EU kao što su Mađarska, Slovačka i Češka Republika. Međutim, preduzimaju se koraci ka preispitivanju postupaka testiranja i raspoređivanja uzimajući u obzir norme i obrasce ponašanja društvenog i kulturnog konteksta romske dece.

B. Dom lordova [Gornji dom Britanskog parlamenta]

105. U odluci od 9. decembra 2004. godine u predmetu *Regina v. Immigration Officer at Prague Airport and another, ex parte European Roma Rights Centre and others*, Dom lordova je jednoglasno odlučio da su britanski policajci na radu na aerodromu u Pragu diskriminirali protiv Roma koji su nameravali da putuju s tog aerodroma u Veliku Britaniju jer su na osnovu rase s njima postupali nepovoljnije nego što su postupali s drugim licima koja su putovala na isto odredište.

106. Baronesa Hale od Ričmonda je između ostalog rekla sledeće:

„73. ... Svi zakoni o rasnoj i polnoj diskriminaciji su zasnovani na pretpostavci da ljudi oba pola i svih rasa imaju pravo na ravnopravnost. To znači da je postupanje prema muškarcima gore nego prema ženama isto toliko diskriminatorno kao i postupanje sa ženama gore nego s muškarcima; kao što je isto toliko diskriminatorno tretirati belce manje povoljno nego crnce kao što bi bilo tretirati crnce manje povoljno nego belce. Protivzakonita diskriminacija sadrži sledeće sastojke: (i) da postoji različit tretman jednog lica od drugog lica (stvarnog ili pretpostavljenog) iz druge polne ili rasne grupe; (ii) da s jednim postupa manje povoljno nego s drugim; (iii) da su njihove relevantne prilike iste ili da nisu bitno različite; i (iv) da je različitost tretmana iz razloga pola ili rase. Međutim, budući da ljudi retko iznose svoje predrasude u javnost ili su često čak i nesvesni njihovog postojanja, obično se diskriminacija može dokazati samo izvođenjem zaključka a ne i neposrednim dokazima. Pošto se dokaže da se s jednim licem postupa manje povoljno nego s drugim (sastojci (i), (ii) i (iii)), sud će tražiti objašnjenje od navodnog počionica diskriminacije. Objašnjenje naravno ne sme da ima veze s rasom ili polom tužioca. Ako nema objašnjenja, ili nema zadovoljavajućeg objašnjenja, opravdano je zaključiti da je nepovoljniji tretman bio zasnovan na rasnom osnovu...“

74. Kada se dokaže neposredna diskriminacija ove vrste, to je to. Osim izvesnih veoma ograničenih izuzetaka, ne postoji odbrana po osnovu objektivne opravdanosti. Sama svrha zakona je da zahteva od davaoca (usluga) da svako lice tretiraju kao pojedinca a ne kao člana neke grupe. Za pojedinca se ne sme pretpostaviti da ima iste osobine koje davalac usluga povezuje s grupom, čak i da većina članova te grupe stvarno poseduje ta svojstva, što ponekad zovemo klišeiziranjem. ...

75. U ovom slučaju se tužba tiče neposredne diskriminacije protiv Roma. Posredna diskriminacija postoji u slučajevima kada poslodavac ili davatelj postupa sa svima na isti način, ali na sve njih primenjuje neki uslov ili zahtev koji članovi jednog pola ili rasne grupe mogu mnogo teže da ispune nego članovi druge: na primer, test podizanja teških predmeta, koji će muškarci svakako lakše položiti nego žene. Ovo je protivzakonito samo ako je taj uslov nemoguće opravdati nezavisno od pola ili rase ljudi koji su u pitanju... Ali uslov ili zahtev je taj koji može da budu opravdan, a ne diskriminacija. Ne bi trebalo mešati ovaj oblik opravdanja s mogućnošću da može da postoji objektivno opravdanje za diskriminatorno postupanje koje bi u protivnom kršilo član 14 Evropske konvencije o ljudskim pravima. ...

90. Vredi zapamtiti da dobra praksa podjednake mogućnosti ne mora da se pojavi sama od sebe. Mnogi ljudi će smatrati da se prilaženje svim podnosiocima molbe za zaposlenje s podjednako otvorenom dušom protivi zdravom razumu, bez obzira na veoma dobre razloge koji možda postoje da se u neke od njih sumnja više nego u druge. Ali upravo to zahteva zakon koji pokušava da obezbedi da pojedinci ne trpe posledice zbog opštih svojstava grupe kojoj pripadaju. Godine 2001, kada je započela aktivnost kojom se ovde bavimo, zakonski propisi o rasnim odnosima su upravo bili prošireni da obuhvate aktivnosti granične policije. Svakako ne bi bilo nikakvo iznenađenje ako bi policajci koji su u to vreme radili pod priličnim pritiskom imali dosta teškoća da ispune sve zahteve posla i sva očekivanja koja se poslodavci muče da ispune već preko četvrt veka.

91. Upravo u ovom kontekstu treba proceniti postojeće dokaze o onome što se dogodilo na zemlji na aerodromu u Pragu. Policajci nisu beležili etničko poreklo ljudi s kojima su razgovarali. Tuženi ne mogu da ponude podatke o tome s koliko ljudi iz svake grupe je razgovarano, koliko dugo, i s kakvim rezultatom. Po njihovim rečima ovo sasvim jasno pokazuje da se oni nisu bili oslonili na ovlašćenje: da jesu, sve što su bili dužni da urade je da zabeleže svoj stav o etničkom poreklu putnika. Ako je to tačno, bilo bi dovoljno da opravda odbijanje saglasnosti suda. Ali to takođe pokazuje da nisu bili preduzimani nikakvi službeni koraci da se prikupe podaci koji bi mogli da pomognu da se obezbedi da se ova visoko rizična aktivnost ne obavlja na diskriminatoran način. Takođe znači da su jedini podaci koji su nam na raspolaganju oni koje su ponudili tužioci, i to posebno ERRC [Evropski centar za prava Roma], koji je nastojao da prati pomenutu aktivnost. Tuženi mogu da ospore pouzdanost ovoga, ali ne mogu da ga pobiju ili pak da sami ponude pouzdanije podatke. ...“

C. Vrhovni sud SAD

107. Vrhovni sud je izrekao odluku u predmetu *Griggs v. Duke Power Co.*, 401 U.S. 424 (1971) u kojoj je ustanovio test različitih uticaja (*disparate impact test*), nakon što su zaposleni crnci u jednoj elektrani podneli tužbu u

kojoj su praksu poslodavca da zahteva srednjoškolsku diplomu ili polaganje testa sposobnosti kao uslov za posao, čak i za najslabije plaćene poslove, označili kao diskriminaciju. Manje crnaca od ostalih je uspeo da stekne diplomu ili da položi standardizovan test. Sud je u odluci naveo:

„Zakonom [o građanskim pravima od 1964. godine] je propisano uklanjanje veštačkih, nasumičnih i nepotrebnih prepreka zapošljavanju koje nepravedno deluju i diskriminišu po osnovu rase, i ako, kao u ovom slučaju, za praksu zapošljavanja koja deluje tako da isključuje crnce nije moguće dokazati da je vezana s učinkom na radu, ta praksa je zabranjena, bez obzira na to što poslodavac nije imao nameru da diskriminiše.

Zakon ne sprečava korišćenje postupaka testiranja ili merenja, ali ipak zabranjuje da isti imaju odlučujuće delovanje, osim ako se ne dokaže da očigledno predstavljaju razumnu meru učinka na radu...

Zakon zabranjuje ne samo neskrivenu diskriminaciju već i postupke koji su pravični po svom obliku ali diskriminatorni u svom delovanju. Ključni činilac je poslovna neophodnost. Ako nije moguće dokazati da je praksa zapošljavanja koja deluje tako da isključuje crnce vezana s učinkom na radu, ta praksa je zabranjena.

...

...Kongres je na poslodavca stavio teret dokazivanja da bilo koji dati uslov mora da bude očigledno vezan za zapošljavanje u pitanju.“

PRAVO

I. OPSEG NADLEŽNOSTI VELIKOG VEĆA

108. U završnim podnescima Velikom veću 26. septembra 2006. godine, podnosioci predstavke su ponovili tvrdnju da je postojala povreda njihovih prava po članu 3 i 6 stav 1 Konvencije.

109. Prema sudskoj praksi Suda, „predmet“ koji je upućen Velikom veću je predstavka u obimu u kome je proglašena prihvatljivom (vidi između ostalog predmete *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], br. 44774/98, st. 128, ECHR 2005–XI; i *Üner v. the Netherlands* [GC], br. 46410/99, st. 41, ECHR 2006–...). Veliko veće primećuje da je delimičnom odlukom od 1. marta 2005. godine veće proglasilo neprihvatljivim sve pritužbe podnosilaca predstavke koje se nisu ticale člana 14 Konvencije uzetog zajedno sa članom 2 Protokola br. 1, uključujući i one po članovima 3 i 6, stav 1 Konvencije. Sledi da su potonje pritužbe – pod pretpostavkom da podnosioci predstavke još uvek žele da se oslone na njih – ne potpadaju pod opseg predmeta pred Velikim većem.

II. PRETHODNI PRIGOVOR DRŽAVE

110. Sud primećuje da je u odluci o prihvatljivosti predstavke prethodni prigovor Države iz podneska od 15. marta 2004. godine o neiscrpljavanju domaćih pravnih lekova pripojen meritumu tužbe po članu 14 Konvencije uzetim zajedno sa članom 2 Protokola br. 1. U presudi od 7. februara 2005. godine (st.

31), veće je našlo da su podnesci stranaka o pitanju iscrpenosti domaćih pravnih lekova pokrenuli pitanja koja su bila tesno povezana s meritumom slučaja. Veće se složilo s Ustavnim sudom Češke da je predstavka pokretala pitanja velikog značaja i da su ulog bili ključni interesi. Shodno tome, i uzimajući u obzir svoj zaključak da iz drugih razloga povezanih s meritumom nije postojala povreda, veće nije smatralo neophodnim da ispita da li su podnosioci predstavke ispunili taj uslov u ovom predmetu.

111. Treba primetiti da kada predmet bude upućen Velikom veću ono takođe ima pravo da sagleda pitanja u vezi s prihvatljivošću predstavke, na primer u predmetima kada su pripojena meritumu ili su na drugi način relevantna u fazi merituma (*K. and T. v. Finland* [GC], br. 25702/94, st. 141, ECHR 2001–VII).

112. U ovakvim okolnostima, Veliko veće smatra potrebnim da odredi da li su u ovom slučaju podnosioci predstavke ispunili uslov iscrpljenja domaćih pravnih lekova.

113. Država je iznela stav da podnosioci predstavke nisu iskoristili sva raspoloživa sredstva da poprave svoj položaj. Nijedno od njih nije iskoristilo pravo da se žali protiv odluka o raspoređivanju u specijalne škole. Šestoro nije podnelo žalbu Ustavnom sudu. Od onih podnosilaca predstavke koji se jesu žalili Ustavnom sudu, samo petoro je osporilo odluke da budu raspoređeni u specijalne škole. Niko od podnosilaca predstavke nije pokušao da brani svoje dostojanstvo podnošenjem građanske tužbe za zaštitu prava ličnosti, a njihovi roditelji nisu o problemu obavestili prosvetnu inspekciju ili Ministarstvo prosvete.

114. Podnosioci predstavke su kao prvo naveli da u Češkoj Republici ne postoje pravni lekovi koji su delotvorni i adekvatni da reše tužbe o rasnoj diskriminaciji u oblasti obrazovanja. Posebno je značajno to što je pravo podnošenja ustavne žalbe učinjeno nedelotvornim samim rezonovanjem Ustavnog suda u ovom predmetu i njegovim odbijanjem da prida bilo kakav značaj opštoj praksi na koju su se pozvali podnosioci predstavke. Po mišljenju podnosilaca predstavke, iz prethodnog sledi da se iz ovog razloga ne bi smelo prigovoriti onim podnosiocima predstavke koji su odlučili da ne podnose tu žalbu. Po pitanju razloga zašto nisu podneli upravnu žalbu, podnosioci predstavke su naveli da su njihovi roditelji dobili neophodne informacije tek nakon isteka roka za podnošenje takve žalbe. Čak i Ustavni sud je zanemario to propuštanje. Na kraju, tužba za zaštitu prava ličnosti se ne bi mogla smatrati sredstvom osporavanja izvršivih upravnih odluka i Država nije ponudila nikakve dokaze da bi takav pravni lek bio delotvoran.

Pored toga, čak i da pretpostavimo da je postojao delotvoran pravni lek, podnosioci predstavke su naveli da nije morao da bude primenjivan u slučajevima u kojima je upravna praksa, kao što je na primer sistem specijalnih škola u Češkoj Republici, omogućavala rasizam ili ga je podsticala. Takođe, Sudu su skrenuli pažnju na rasnu mržnju i veliki broj napada na Rome u Češkoj Republici i na nezadovoljavajuću prirodu sankcija izrečenih u vezi s krivičnim delima rasizma i ksenofobije.

115. Sud ponavlja da je pravilo o iscrpljivanju unutrašnjih pravnih lekova pomenuto u članu 35 stav 1 Konvencije zasnovano na pretpostavci da unutrašnji sistem sadrži delotvoran pravni lek u vezi s navodnim kršenjem. Na Državi, koja tvrdi da lekovi nisu bili iscrpeni, se nalazi teret zadovoljenja Suda da je delotvorni pravni lek postojao u teoriji i u praksi u relevantnom periodu; to jest da je pravni lek bio dostupan, sposoban da pruži zadovoljenje u vezi s pritužbama tužioca, i s razumnim šansama da uspe (*V. v. the United Kingdom* [GC], br. 24888/94, st. 57, ECHR 1999–IX).

116. Primena pravila o iscrpljenju unutrašnjih pravnih lekova mora da uzme u obzir činjenicu da se primenjuje u kontekstu mehanizma zaštite ljudskih prava koje su države ugovornice odlučile da ustanove. Sud je u skladu s tim zaključio da član 35 stav 1 mora da se primenjuje uz određen stepen elastičnosti i bez preteranog formalizma. Takođe je zaključio da pravilo o iscrpljenju niti je apsolutno niti se primenjuje automatski; za svrhu procene da li je primenjeno je od ključnog značaja uzeti u obzir posebne okolnosti svakog pojedinačnog slučaja. To posebno znači da Sud mora da realno uzme u obzir kako postojanje formalnih pravnih lekova u pravnom sistem dotične države ugovornice tako i opšti kontekst u kome oni funkcionišu, kao i lične okolnosti podnosioca predstavke. Sud onda mora da proceni da li je u svim okolnostima slučaja podnosilac predstavke uradio sve što bi se razumno moglo očekivati od njega da iscrpi unutrašnje pravne lekove (*Ýlhan v. Turkey* [GC], br. 22277/93, st. 59, ECHR 2000–VII).

117. U ovom predmetu, Država se kao prvo žalila da nijedan od podnosioca predstavke nije podnosio žalbe protiv odluka kojim su raspoređivani u specijalne škole niti podnelo tužbu za zaštitu prava ličnosti.

118. U vezi s tim, kao i podnosioci predstavke, i Sud primećuje da je Ustavni sud Češke odlučio da zanemari taj propust (vidi gore stav 28). U takvim okolnostima, Sud smatra da bi bilo previše rigidno tražiti od podnosioca predstavke da koriste pravni lek koji čak ni najviši sud njihove države nije tražio od njih da primene.

119. Kao drugo, Država je navela da se od dvanaestoro podnosioca predstavke koji su podneli ustavnu žalbu samo petoro žalilo protiv odluka o raspoređivanju u specijalne škole, time omogućavajući Ustavnom sudu da čuje njihove slučajeve.

120. Sud primećuje da je zahvaljujući činjenici da je dotično petoro podnosioca predstavke podnelo ispravne ustavne žalbe Ustavni sud dobio priliku da se odredi o svim pritužbama koje su podnosioci predstavke sada uputili pred ovaj Sud. Ustavni sud je takođe našao da je opseg žalbi izlazio izvan okvira ličnih interesa podnosioca predstavke, tako da je u tom smislu njegova odluka bila opštije primenljiva.

121. Pored ovoga, iz njegove odluke od 20. oktobra 1999. godine se može videti da je Ustavni sud sebe ograničio na ispitivanje tumačenja nadležnih organa i na primenu relevantnih zakonskih odredaba, bez da uzme u obzir njihovo dejstvo, koje je prema podnosiocima predstavke bilo diskriminatorno. Što se

tuče pritužbe o rasnoj diskriminaciji, taj sud je takođe ustvrdio da njegova uloga nije da procenjuje sveobuhvatan društveni kontekst.

122. U tim okolnostima, nema ničega što bi navelo na zaključak da bi odluka Ustavnog suda bila drugačija da se od njega tražilo da odlučuje o slučajevima trinaestoro podnosilaca predstavke koji nisu bili podneli ustavnu žalbu ili se žalili na odluku direktora specijalne škole. U svetlu ovoga, Sud nije zadovoljen da bi u posebnim okolnostima ovog predmeta ovaj pravni lek verovatno bio u stanju da podnosiocima predstavke pruži zadovoljenje u vezi s njihovim tužbama ili da im je pružao razumne šanse da uspeju.

123. Stoga, prethodni prigovor Države u ovom predmetu mora da bude odbačen.

III. NAVODNA POVREDA ČLANA 14 KONVENCIJE UZETOG ZAJEDNO SA ČLANOM 2 PROTOKOLA BR. 1

124. Podnosioci predstavke su tvrdili da su bili žrtve diskriminacije jer je s njima zbog njihove rase ili etničkog porekla postupalo manje povoljno nego s drugom decom u sličnoj situaciji bez ikakvog objektivnog i razumnog opravdanja. U vezi s ovim su se oslonili na član 14 Konvencije, uzet zajedno sa članom 2 Protokola br. 1, u kojima je navedeno:

Član 14 Konvencije

„Uživanje prava i sloboda predviđenih u ovoj Konvenciji obezbeđuje se bez diskriminacije po bilo kom osnovu, kao što su pol, rasa, boja kože, jezik, veroispovest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, veza s nekom nacionalnom manjinom, imovno stanje, rođenje ili drugi status.“

Član 2 Protokola br. 1

„Niko ne može biti lišen prava na obrazovanje. U vršenju svih svojih funkcija i oblasti obrazovanja i nastave država poštuje pravo roditelja da obezbede obrazovanje i nastavu koji su u skladu s njihovim verskim i filozofskim uverenjima.“

A. *Presuda veća*

125. Veće je odlučilo da nije postojala povreda člana 14 Konvencije zajedno sa članom 2 Protokola br. 1. Veće je iznelo mišljenje da je Država uspeła da dokaže da sistem specijalnih škola u Češkoj Republici nije bio uveden samo za romsku decu i da su u tim školama ulagani znatni naponi kako bi se pomoglo određenim kategorijama učenika da steknu osnovno obrazovanje. U vezi s tim, veće je primetilo da se pravila na osnovu kojih su deca raspoređivana u specijalne škole nisu odnosila na etničko poreklo učenika, već su imala legitiman cilj prilagođavanja obrazovnog sistema potrebama, sposobnostima i nedostacima dece.

126. Veće je posebno primetilo da podnosioci predstavke nisu uspeali da pobiju nalaze stručnaka da su njihove teškoće u učenju bile takve da su ih

sprečavale da prate redovno osnovnoškolsko gradivo. Takođe je navedeno da roditelji podnosilaca predstavke nisu preduzeli ništa ili su pak sami tražili da im deca budu poslata u specijalnu školu ili da nastave školovanje u njoj.

127. Veće je u presudi priznalo da nije lako izabrati obrazovni sistem koji bi mogao da pomiri razne suprotstavljene interese i da idealno rešenje verovatno ne postoji. Međutim, priznajući da statistički podaci ukazuju na zabrinjavajuće tendencije i da opšta situacija u Češkoj Republici u vezi s obrazovanjem romske dece nikako nije savršena, veće je zauzelo stav da konkretni dokazi koji su bili pred njim nisu mogli da dovedu do zaključka da je raspoređivanje podnosilaca predstavke u specijalne škole, kao i u nekim slučajevima nastavak školovanja u njima, rezultat rasnih predrasuda.

B. Podnesci stranaka Velikom veću

1. Podnosioci predstavke

128. Podnosioci predstavke su naveli da je ograničavajuće tumačenje koje je veće dalo pojmu diskriminacija nesaglasno ne samo s ciljem Konvencije već i s jurisprudencijom Suda i drugih jurisdikcija u Evropi i drugde.

129. Podnosioci predstavke su prvo zatražili od Velikog veća da ispravi nerazumljiv i kontardiktoran test koji je upotrebilo Veće u odlučivanju o postojanju diskriminacije. Primetili su da je Veće, mada je potvrdilo postojeće načelo da kada neka politika ili opšta mera nesrazmerno šteti određenoj grupi ljudi nije moguće potpuno isključiti mogućnost da se ona smatra diskriminatornom čak i ako nije posebno usmerena ka toj grupi, Veće je ipak odstupilo od prethodne sudske prakse Suda (*Thlimmenos v. Greece* [GC], br. 34369/97, st. 44, ECHR 2000–IV; *Hoogendijk v. The Netherlands* (odl.), br. 58461/00, 6. januara 2005. godine; i *Nachova and Others v. Bulgaria* [GC], br. 43577/98 i 43579/98, st. 157, ECHR 2005–...) tako što je sasvim pogrešno zahtevalo od podnosilaca predstavke da dokažu diskriminatornu nameru čeških vlasti. Po mišljenju podnosilaca predstavke, takav uslov je nerealan i nelogičan jer je pitanje da li su specijalne škole osmišljene kako bi vršile podelu po etničkoj liniji nebitno, budući da su one nesumnjivo tako funcionisale u praksi. U stvarnom životu ljudi s dobrim namerama često diskriminatorno postupaju zbog neznanja, nemara ili inertnosti.

130. Podnosioci predstavke su posebno primetili da je kada je objasnio zašto je bio odbio da premesti teret dokazivanja u presudi u predmetu *Nachova and Others v. Bulgaria* ([GC], vidi gore stav 157) Sud bio obazriv da napravi razliku između rasno motivisanih krivičnih dela s elementima nasilja i nenasilnih dela rasne diskriminacije, na primer u oblasti zapošljavanja ili pružanja usluga. Prema podnosiocima, rasna diskriminacija u oblasti obrazovanja spada upravo u onu drugu kategoriju diskriminatornih dela koja bi mogla da budu dokazana u odsustvu namere. U novije vreme, Sud je u predmetu *Zarb Adami v. Malta* (br. 17209/02, st. 75 i 76, ECHR 2006–...) presudio da razlika u tretmanu ne mora da bude izložena u zakonodavnom tekstu kako bi kršila član 14 i da bi „dobro utemeljena praksa“ ili „*de facto* situacija“ takođe mogla da dovede do

diskriminacije. Budući da su u ovom predmetu podnosioci predstavke smatrali da su bez sumnje uspeli da pokažu postojanje nesrazmernog delovanja, teret dokazivanja je morao da se pomeri na Državu da dokaže da etničko poreklo podnosioca predstavke ni na koji način ne utiče na osporene odluke i da postoji zadovoljavajuća zaštita protiv diskriminacije.

131. U vezi s tim, podnosioci predstavke su primetili da je u Preporuci o opštoj politici br. 7 ECRI pozvao države da zabrane kako neposrednu tako i posrednu diskriminaciju, pri čemu ni za jedan ni za drugi pojam nije potrebno dokazivati diskriminatornu nameru. Jasna većina država članica Saveta Evrope je već bila izričito zabranila diskriminaciju različitim domaćim propisima bez obaveze dokazivanja namere, što se moglo videti i u pravosudnoj praksi tih država. Podnosioci predstavke su se u tom kontekstu pozvali između ostalog i na odluku Doma lordova u predmetu *Regina v. Immigration Officer at Prague Airport and another*, ex parte *European Roma Rights Centre and others* (vidi gore stav 916) i na sudsku praksu Suda pravde Evropskih zajednica (CJEC). Na kraju, naveli su i da je posredna diskriminacija takođe zabranjena međunarodnim pravom, uključujući Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima i Konvencijom o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije.

132. Imajući u vidu ključan značaj zaštite člana 14 i neophodnost da se učini delotvornom, podnosioci predstavke su naveli da bi bilo od koristi da Sud razjasni pravila koja primenjuje u takvim situacijama kako bi obezbedio, između ostalog, da dva evropska suda dosledno tumače i primenjuju načelo nediskriminacije. Iz tog razloga, podnosioci predstavke su zamolili Veliko veće da jasno presudi da namera nije potrebna da se dokaže diskriminacija po članu 14, osim u slučajevima – na primer rasno motivisano nasilje – gde je ona već element osnovnog krivičnog dela.

133. U ovom predmetu, podnosioci predstavke nisu tvrdili da su nadležni organi vlasti u vreme događanja gajili otvoreno rasistička osećanja prema Romima, ili da im je diskriminacija protiv Roma bila namera, ili čak da su propustili da preuzmu mere činjenja. Sve što je bilo potrebno da podnosioci predstavke dokažu – i što po njihovom mišljenju i jesu učinili – je bilo da su organi vlasti postupali s Romima nepovoljnije nego sa sličnim profilom neromske populacije, bez objektivnog i razumnog opravdanja. Pitanje jedinstvenog evropskog standarda koje je bila pokrenula Država je po mišljenju podnosioca predstavke bilo više političke prirode, i postojanje ili nepostojanje takvog standarda nije bitno, budući da je načelo ravnopravnosti obavezujuće pravilo međunarodnog prava.

134. Slično prethodom, podnosioci predstavke su tražili od Velikog veća da ponudi uputstva u pogledu vrste dokaza, statističkih, ali i drugih, koji bi mogli da budu relevantni za navod o povredi člana 14. Podnosioci su primetili da je veće zanemarilo veoma značajne statističke podatke koje su bili ponudili, a da nije ni proveravalo da li su ti podaci tačni ili ne, uprkos činjenici da su podaci potkrepljeni od strane nezavisnih specijalizovanih međudržavnih tela (ECRI, Komitet za ukidanje rasne diskriminacije i Savetodavni komitet za Okvirnu kon-

venciju za zaštitu nacionalnih manjina) kao i priznanjem same Države (vidi st. 41 i 66 gore). Prema tim podacima, mada je učešće Roma u osnovnim školama u vreme kada je predstavka podneta bilo samo 5%, preko 50% od svih učenika u specijalnim školama su bili Romi. Dok je manje od 2% neromske dece u području Ostrave raspoređivano u specijalne škole, preko 50% romske dece je slato u te škole. Svaki mali Rom je imao preko 27 puta veću šansu da bude poslat u specijalnu školu nego bilo koje drugo dete.

135. Podnosioci predstavke su tvrdili da podaci navode na zaključak da su bilo iz namere ili iz nedostojnog nemara rasa i etnicitet inficirali proces raspoređivanja u škole u znatnom, pa čak i odlučujućem, opsegu. Pretpostavka da su oni, kao i druga romska deca u Ostravi, bili žrtve diskriminacije po etničkom osnovu nije nikada bila pobijena. Nije bilo nikakve sumnje da su podnosioci predstavke zbog toga što su bili raspoređeni u specijalne škole stekli znatno slabije obrazovanje nego druga neromska deca i da ih je to u suštini lišilo mogućnosti da se upišu u gimnaziju, a ne u centar za stručnu obuku.

136. U tom kontekstu, podnosioci predstavke su izneli stav da se i u Evropi i na drugim kontinentima statistički podaci često koriste u slučajevima koji se baš kao i ovaj tiču diskriminatornog delovanja, jer je to ponekad jedini način da se dokaže posredna diskriminacija. Statistički podaci su prihvaćeni kao sredstvo dokazivanja diskriminacije od strane tela odgovornih za nadgledanje ugovora Ujedinjenih nacija kao i Suda pravde Evropskih zajednica. U direktivi Saveta 2000/43/EC je izričito navedeno da je postojanje posredne diskriminacije moguće ustanovi na bilo koji način, „uključujući na osnovu statističkih dokaza“.

137. Što se tiče institucija Konvencije, podnosioci predstavke su primetili da je kada je ustanovila postojanje rasne diskriminacije u predmetu *East African Asians v. the United Kingdom* (br. 4403/70–4530/70, Izveštaj Komisije od 14. decembra 1973. godine, *Decisions and Reports* 78–B, str. 5), Komisija uzela u obzir postojeće okolnosti, uključujući statističke podatke o nesrazmernom delovanju tih zakonskih propisa na britanske građane azijskog porekla. U skorašnje vreme, Sud je u svojoj odluci u predmetu *Hoogendijk v. The Netherlands* (vidi gore) izneo stav da mada statistički podaci sami po sebi ne bi bili dovoljni da se dokaže diskriminacija, oni bi mogli – posebno u slučajevima kada su bili nesporni – da predstavljaju uverljive dokaze koji bi od Države zahtevali da pruži objektivno objašnjenje o neravnomernom tretmanu. Takođe, u odluci u predmetu *Zarb Adami v. Malta* (vidi gore), Sud se između ostalog oslonio i na statističke podatke o nesrazmernom delovanju.

138. Podnosioci predstavke su dodali da bi bilo od koristi da Veliko veće razjasni sudsku praksu Suda tako što bi ustanovilo da li je postojalo objektivno i razumno opravdanje za svrhe člana 14 za neravnopravan tretman u ovom slučaju i posebno opisalo zaključke koji bi trebalo da se izvuku ako ne bi postojalo zadovoljavajuće objašnjenje. Pozivajući se između ostalog na presude u predmetima *Timișev pv. Russia* (br. 55762/00 i 55974/00, st. 56, ECHR 2005–...) i *Moldovan v. Romania* (No. 2) (br. 41138/98 i 64320/01, st. 140, ECHR 2005–... (izvodi)),

naveli su da je u slučajevima kada podnosilac predstavke dokaže neravnopravan tretman na tuženoj Državi odgovornost da dokaže da je on bio opravdan. Ako ne postoji rasno neutralno objašnjenje, bilo bi legitimno zaključiti da je osnov za neravnopravno postupanje bio rasni. Podnosioci predstavke su izneli stav da ni slabo poznavanje češkog jezika, niti siromaštvo i različit društveno-ekonomski položaj ne bi mogli da predstavljaju objektivno i razumno opravdanje u njihovom slučaju. Odbacili su stav da bi nesrazmerno visok broj romske dece u specijalnim školama mogao da se objasni rezultatima testova intelektualnih sposobnosti ili pak opravda saglasnošću roditelja (vidi dole stavove 141 i 142).

139. Imajući u vidu značaj borbe protiv rasne i etničke diskriminacije koju ustanove u Strazburu stalno afirmišu, podnosioci predstavke su izneli stav da bi Veliko veće trebalo jasno da istakne da „polje slobodne procene“ države ne bi smelo da služi kao opravdanje za segregaciju u prosveti. Pristup veća, koje je češkoj državi ostavilo neograničeno polje slobodne procene, je neopravdan zbog ozbiljnih navoda o rasnoj i etničkoj diskriminaciji u ovom predmetu i odstupa od prakse Suda. Ovaj predmet zahteva pažnju Suda još više, jer se tiče jednog od najvažnijih osnovnih prava – prava na obrazovanje.

140. Podnosioci predstavke su takođe izneli stav da je veće pogrešno protumačilo ključne dokaze i izvuklo neodgovarajuće zaključke o dva odlučujuća pitanja, to jest saglasnosti roditelja i pouzdanosti psiholoških testova.

141. U vreme spornih događanja nisu postojala jedinstvena pravila o načinu na koji su organizovani testovi koje su koristili centri za školsku psihologiju i kako su tumačeni njihovi rezultati, tako da je mnogo toga ostavljeno slobodnoj proceni psihologa, a postojala je i velika mogućnost rasnih predrasuda i kulturne neosetljivosti. Pored toga, testovi koje su oni i druga romska deca morali da polažu su bili naučno manjkavi i obrazovno nepouzdana. Iz isprava se moglo videti da je jedan broj podnosilaca predstavke bio raspoređen u specijalnu školu iz razloga koji nisu imali veze s intelektualnim manjkavostima (na primer izostajanje sa časova, loše ocene iz vladanja, čak i nedolično ponašanje roditelja). Država Češka je i sama priznala diskriminatorno delovanje testova (vidi gore stav 66). Država je u podnesku u ovom predmetu takođe priznala da je jedno od podnosilaca predstavke bilo raspoređeno u specijalnu školu mada je to dete krasila dobra veština vladanja jezikom.

142. Po mišljenju podnosilaca predstavke, diskriminatoran tretman takođe nije mogao da se opravda saglasnošću njihovih roditelja da se oni pošalju u specijalnu školu. Države su zakonski obavezne da štite više interese deteta, posebno jednako pravo sve dece na obrazovanje. Decu toga prava nije moglo da liši ni ponašanje njihovih roditelja niti roditeljev izbor.

Verodostojnost „saglasnosti“ koje su navodno bili dali roditelji nekoliko podnosilaca predstavke je dovedena u pitanje protivurečnostima u školskim evidencijama koje su izazivale sumnju o tome da li su se roditelji zaista saglasili. Bilo kako bilo, čak i da su svi roditelji dali svoju saglasnost, ona pravno nije vredela ništa jer dotični roditelji nikada nisu bili propisno obavesteni o pravu da

uskrate saglasnost, o drugim mogućnostima osim raspoređivanja u specijalnu školu ili o rizicima i posledicama takvog raspoređivanja. Postupak je bio uglavnom formalne prirode: roditeljima je davan unapred popunjen formular i rezultati psihološkog testiranja, za koje roditelji nisu znali da mogu i da ospore. Što se tiče navodnog prava da naknadno traže prelazak u redovnu školu, podnosioci predstavke su naglasili da su od prve godine u školi dobijali znatno slabije obrazovanje koje im je onemogućilo da zadovolje zahteve redovnih škola.

Pored toga, ne bi bilo realno razmatrati pitanje saglasnosti bez uzimanja u obzir istoriju segregacije Roma u obrazovanju i nepostojanje adekvatnih podataka za roditelje romske dece o mogućnostima između kojih bi mogli da biraju. Pozivajući se na stav Suda (iznet u predmetu *Håkansson and Sturesson v. Sweden*, presuda od 21. februara 1990, Series A No. 171–A, st. 66) da odricanje može da bude zakonito za neka prava ali ne i za druga i da ne sme biti protivno bilo kakvom važnom javnom interesu, podnosioci predstavke su naveli da nije moglo postojati odricanje od prava deteta da se protiv njega ne vrši rasna diskriminacija u obrazovanju.

143. Ovaj slučaj pokreće „važno pitanje opšteg značaja“, i to da li su razne evropske države u stanju da se nose sa sve većom rasnom i etničkom raznolikošću i da zaštite ranjive manjine. U vezi s tim, najvažnije pitanje je jednakost mogućnosti u obrazovanju, budući da se diskriminacija protiv Roma u toj oblasti nastavlja u svim državama članicama Saveta Evrope. Ukidanje diskriminacije u školama bi omogućilo Romima da uživaju opštu ravnopravnost.

144. Rasna segregacija romske dece u češkim školama se nije bitno promenila od dana podnošenja predstavke. Budućnost samih podnosilaca predstavke i njihova slaba perspektiva su pokazali štetu koju im je učinilo diskriminatorno raspoređivanje u specijalne škole. Maja 2006. godine, osmoro podnosilaca predstavke je još uvek pohađalo specijalne škole, a šestoro koji su bili završili specijalnu školu su bili nezaposleni. Od četvoro podnosilaca predstavke kojima je bilo dozvoljeno da pohađaju redovnu osnovnu školu nakon polaganja testova sposobnosti, dvoje je još uvek bilo u školi, jedno je bilo nezaposleno, a četvrto je pohađalo srednju strukovnu školu. Podnosioci predstavke su izneli stav da je već postalo jasno da niko od njih neće steći redovno srednjoškolsko obrazovanje, a još manje fakultetsku diplomu.

145. Na kraju, podnosioci predstavke su naglasili da je krajem 2004. godine donet nov Zakon o školama koji je navodno označio kraj sistema specijalnih škola. Nov zakon je dakle priznao da je samo postojanje škola označenih kao „specijalne“ nametalo beleg inferiornosti onima koji su slati u njih. Međutim, nov zakon nije doveo do promena u praksi jer je jednostavno izmenio kriterijume na kojima se zasnivaju obrazovni programi. Opsežna istraživanja koja je 2005. i 2006. godine izvršio Evropski centar za prava Roma pokazuju da su u mnogim slučajevima specijalne škole jednostavno preimenovane u 'popravne škole' ili 'praktične škole' bez bitnih izmena sastava nastavnog osoblja ili sadržaja nastavnih planova.

2. Država

146. Država je navela da slučaj pokreće složena pitanja u vezi sa socijalnim problemom položaja Roma u savremenom društvu. Mada Romi naoko uživaju ista prava kao i drugi građani, njihova životna perspektiva je u stvarnosti ograničena kako objektivnim tako i subjektivnim činiocima. Pобољшanje njihovog položaja nije moguće bez učešća i predanosti svih članova romske zajednice. Kada pokušaju da ukinu postojeće nejednakosti, države članice nailaze na brojne političke, društvene, ekonomske i tehničke probleme koji ne mogu da se ograniče na pitanje poštovanja ljudskih prava. Upravo iz tog razloga sudovi, uključujući Evropski sud za ljudska prava, moraju da primene izvesnu dozu odmerenosti u ispitivanju mera usvojenih u ovoj oblasti i da se ograniče na to da odlučuju da li su nadležni organi vlasti izašli izvan svog polja slobodne procene ili nisu.

147. Pozivajući se na svoje prethodne pisane i usmene podneske, Država je ponovila da rasa, boja kože i pripadnost nacionalnoj manjini nisu igrali odlučujuću ulogu u obrazovanju podnosilaca predstavke. Nisu podneti nikakvi konkretni dokazi o neravnopravnom tretmanu podnosilaca predstavke po pomenu tim osnovima. Iz školskih dosijea podnosilaca predstavke se moglo videti bez ikakve sumnje da njihovo raspoređivanje u specijalne škole nije bilo zasnovano na etničkom poreklu, već na rezultatima psiholoških testova obavljenih u centrima za školsku psihologiju. Budući da su podnosioci predstavke bili raspoređeni u specijalne škole zbog posebnih obrazovnih potreba koje su u suštini proizlazile iz njihovih intelektualnih sposobnosti i, budući da su kriterijumi, postupak njihove primene i sistem specijalnih škola svi bili raso neutralni, kako je veće i potvrdilo u svojoj presudi, u ovom predmetu nije moguće govoriti o očiglednoj i neposrednoj diskriminaciji.

148. Država se onda okrenula argumentu podnosilaca predstavke da se ovaj slučaj ticao posredne diskriminacije, koja bi u nekim slučajevima jedino mogla da se ustanovi uz pomoć statističkih podataka. Država je iznela stav da predmet *Zarb Adami v. Malta* (vidi gore), u kome se Sud u velikoj meri oslonio na statističke podatke koje su bile podnele stranke, nije mogao da se poredi s ovim predmetom. Kao prvo, *Zarb Adami* je bio mnogo manje složen slučaj. Drugo, dok su statističke razlike nađene u tom slučaju između broja muškaraca i žena koji su pozivani da služe u porotama bile posledica odluke države, statistički podaci na koje se oslanjaju podnosioci predstavke u ovom predmetu najviše odražavaju želje roditelja da njihova deca idu u specijalnu školu, a ne neki postupak ili propust države. Da roditelji nisu bili izrazili tu želju (tako što su davali saglasnost) deca ne bi ni bila poslata u specijalnu školu.

Pored toga, statistički podaci koje su u ovom predmetu podneli podnosioci predstavke nisu dovoljno uverljivi, jer su ih dostavili direktori tih škola, što znači da odražavaju njihova subjektivna mišljenja. Nema službenih podataka o etničkom poreklu učenika. Država je navela da statistički podaci nemaju nikakvu informativnu vrednost bez procene društvenog i kulturnog konteksta Roma, položaja njihovih porodica i njihovog stava o obrazovanju. U vezi s tim, Država

je navela da se u području Ostrave nalazi jedna od najvećih populacija Roma u Češkoj Republici.

Što se tiče uporednih studija zemalja srednje i istočne Evrope i drugih pomenutih u zapažanjima trećih stranaka, Država je utvrdila da nema relevantne veze između tih statističkih podataka i pitanja koja su bitna u našem slučaju. Po mišljenju Države, te studije uglavnom podupiru stav da je stvaranje obrazovnog sistema optimalizovanog za romsku decu veoma složen zadatak.

149. Ipak, čak i ako pretpostavimo da su podaci koje su podneli podnosioci predstavke pouzdani i da se država mogla smatrati odgovornom za situaciju, to se po Državi ne može smatrati posrednom diskriminacijom koja je nesaglasna s Konvencijom. Osporena mera je u saglasnosti s načelom nediskriminacije jer ima legitiman cilj – prilagođavanje procesa obrazovanja sposobnostima dece s posebnim obrazovnim potrebama. Takođe, ona je objektivno i razumno opravdana.

150. Po poslednjem pitanju, Država je osporila tvrdnju podnosilaca predstavke da Država nije pružila nikakvo zadovoljavajuće objašnjenje za veliki broj Roma u specijalnim školama. Priznajući da položaj Roma u vezi s obrazovanjem nije idealan, Država je iznela stav da jeste pokazala da specijalne škole nisu bile formirane za romsku zajednicu i da etničko poreklo nije bilo kriterijum za odlučivanje o raspoređivanju u specijalne škole. Država je ponovila da je raspoređivanje u specialne škole moguće jedino nakon prethodnog pojedinačnog psihološkog i pedagoškog testiranja. Postupak testiranja je tehničko sredstvo koje se stalno naučno preispituje i iz tog razloga jedino može da bude sproveden od strane obučenog osoblja. Sudovi nemaju neophodnu stručnost pa zato moraju da primene odmerenost u ovoj oblasti. Što se tiče standarda stručnosti koje su u svojim podnescima pominjali Međunarodno udruženje korak po korak i drugi, Država je naglasila da to nisu pravne norme sa zakonskom snagom, već najviše neobavezujuće preporuke ili naznake od specijalista i da po definiciji propust da se one primene ne može da povuče međunarodnu pravnu odgovornost.

151. Dosijei podnosilaca predstavke sadrže obimne podatke o metodima koji su korišćeni i o rezultatima testiranja. U vreme događanja niko od podnosilaca predstavke nije ništa od toga osporavao. Navodi podnosilaca predstavke da su psihijatri imali subjektivan pristup su verovatno pristrasni i nisu zasnovani na dokaznim materijalima.

152. Država je ponovo priznala da su možda postojale retke situacije u kojima je razlog za raspoređivanje u specijalnu školu bio na ivici između teškoća u učenju i nepovoljnog društvenog i kulturnog okruženja. Od ukupno osamnaest slučajeva, izgleda da se to bilo dogodilo samo u jednom, i to u onom devetog podnosioca predstavke. U svakom slučaju, pedagoškom i psihološkom dijagnostikom i testiranjem u centrima za školsku psihologiju su dokazane teškoće u učenju kod svih podnosilaca predstavke.

153. Centar za školsku psihologiju koji je sproveo test je samo dao preporuku o vrsti škole u koju treba rasporediti dete. Bitan i odlučujući faktor su bile

želje roditelja. U ovom predmetu, roditelju su bili obavješteni da je upućivanje njihove dece u specijalnu školu zavisilo od njihove saglasnosti i objašnjene su im posledice te odluke. Ako dejstvo njihove saglasnosti nije bilo sasvim jasno, mogli su da se žale na odluku o raspoređivanju i u bilo kom trenutku su mogli da zahtevaju da se dete prebaci u drugu vrstu škole. Ako, kako sada tvrde, njihova saglasnost nije bila data na osnovu potpune informacije, trebalo je da traže obavještenja od nadležnog organa. U vezi s ovim, Država je primetila da član 2 Protokola br. 1 Konvencije naglašava glavnu ulogu i odgovornost roditelja u obrazovanju njihove dece. Država ne može da se umeša ako ne postoji ništa u ponašanju roditelja što bi navelo na zaključak da nije sposoban ili spreman da odluči o najprikladnijem obliku obrazovanja za svoje dete. Ta vrsta mešanja bi bila protivna načelu da država mora da poštuje želje roditelja u vezi s obrazovanjem i nastavom.

U ovom predmetu, Država je primetila da roditelji podnosilaca predstavke, osim što su se žalili Ustavnom sudu i podneli predstavku Evropskom sudu za ljudska prava, nisu učinili gotovo ništa da zaštite svoju decu od navodnog diskriminatornog postupanja, i da su odigrali prilično pasivnu ulogu u njihovom obrazovanju.

154. Država je odbacila argument podnosilaca predstavke da su raspoređivanjem u specijalne škole sprečeni da nastave školovanje u srednjoj ili visokoj školi. Bilo da su podnosioci predstavke završili obavezno obrazovanje pre ili posle stupanja na snagu novog Zakona o školama (Zakon br. 561/2004), bili su slobodni da nastave drugostepeno školovanje, da pohađaju dopunske časove kako bi dostigli neophodan stepen znanja, ili da traže profesionalnu orijentaciju. Međutim, nijedno od podnosilaca predstavke nije dokazalo da je pokušalo da uradi tako nešto (doduše bezuspešno) ili da su njihove (navodne) teškoće bile posledica slabijeg obrazovanja zbog toga što su pohađali specijalnu školu. Nasuprot tome, nekoliko podnosilaca predstavke je čak odlučilo da ne nastave školovanje ili je odustalo od njega. Država je sasvim uverena da su podnosioci predstavke sami sebe lišili mogućnosti nastavljanja školovanja zbog nezainteresovanosti. Njihov položaj, koji je u mnogim slučajevima nepovoljan, uglavnom je posledica sopstvene nezainteresovanosti, a ne nešto za šta bi trebalo okriviti državu.

155. Država je priznala da su državne vlasti obavezne da preuzmu sve razumne korake da obezbede da mere ne proizvode nesrazmerne posledice ili, ako to nije moguće, da ublaže i neutrališu njihovo delovanje. Međutim, ni Konvencija ni bilo koji drugo međunarodni dokumenat ne sadrži nikakvu opštu definiciju obaveze činjenja države u vezi s obrazovanjem romskih učenika, ili pak sve dece nacionalnih ili etničkih manjina. Država je u vezi s tim primetila da se Sud kada određuje obaveze činjenja države ponekad poziva na inovacije u zakonskim propisima država ugovornica. Međutim, Država je navela da u ovom trenutku ne postoji nijedan evropski standard ili opšta saglasnost u vezi s kriterijumima koje treba koristiti da bi se odredilo da li decu treba slati u specijalne škole ili kako treba školovati decu s posebnim obrazovnim potrebama, a specijalna škola je jedno od mogućih i prihvatljivih rešenja za ovaj problem.

156. Štaviše, obaveze činjenja po članu 14 Konvencije ne mogu da se tumače kao obaveza da se preduzima pozitivna diskriminacija; to mora da ostane izborna mogućnost. Iz člana 14 nije moguće izvući zaključak da postoji opšta obaveza države da aktivno ublažava sve nedostatke koji pogađaju razne segmente društva.

157. U svakom slučaju, budući da specijalne škole moraju da se smatraju alternativnim, ali ne i slabijim oblikom obrazovanja, Država je navela da je u ovom predmetu usvojila razumne mere da se nadoknade nesposobnosti podnosilaca predstavke, kojima je bilo potrebno posebno školovanje zbog pojedinačnih okolnosti, i da nije izašla izvan polja slobodne procene u oblasti obrazovanja dodeljenog državama od strane Konvencije. Država je primetila da država izdvaja dva puta više sredstava za specijalne škole nego za obične i da nacionalne vlasti ulažu velike napore u rešavanju složenog pitanja obrazovanja romske dece.

158. Država je onda ponudila podatke o sadašnjoj situaciji podnosilaca predstavke pribavljene iz evidencije specijalnih škola i Centra za zapošljavanje u Ostravi (gde su se prijavili oni podnosioci predstavke koji su bili nezaposleni). Država je primetila da je u oblasti Ostrave nezaposlenost velika i da ionako mladi ljudi koji imaju samo osnovnoškolsko obrazovanje teško nalaze posao. Uz pomoć države je moguće steći kvalifikacije i profesionalnu orijentaciju, ali je od ključnog značaja aktivno učešće nezaposlenog koji traži posao.

Konkretno, dvoje od podnosilaca predstavke pohađaju završnu godinu osnovne škole. Sedmero je septembra 2006. godine započelo stručnu obuku u srednjoj školi. Četvoro je započelo srednju školu ali se kasnije ispisalo, većina zbog nezainteresovanosti, nakon čega su se prijavili na biro rada. Ostalo petoro podnosilaca predstavke nije ni započelo srednjoškolsko obrazovanje već se odmah prijavilo birou rada. Podnosioci predstavke koji su se bili prijavili birou rada nisu saradivali s njim niti pokazivali bilo kakvu zainteresovanost za ponuđene poslove ili obuku, što je dovelo do toga da su neki već bili skinuti sa spiska nezaposlenih (u nekim slučajevima više puta uzastopno).

159. Konačno, Država je odbacila navode podnosilaca predstavke da uvođenjem Zakona o školama (Zakon br. 561/2004) nije promenjeno ništa. Zakonom su objedinjene sve postojeće vrste osnovnih škola i standardizovani programi nastave. Zakonom nije predviđen odvojen i nezavisan sistem specijalizovanih škola, osim škola za učenike s ozbiljnim mentalnim nedostacima, za autistične učenike i za decu s kombinacijom mentalnog i fizičkog invaliditeta. Gde god je to moguće i poželjno, učenici s invaliditetom se pojedinačno integrišu u redovne škole. Međutim, škole imaju pravo da obrazuju izdvojena odeljenja u kojima se koriste tehnike i metodi nastave prilagođene njihovim potrebama. Postojeće „specijalne škole“ mogu da nastave da rade kao izdvojene ustanove, ali sada imaju svojstvo „osnovnih škola“ koje pružaju obrazovanje po prilagođenom programu nastave za osnovno obrazovanje. Škole koje pohađaju učenici koji su u društveno nepovoljnom položaju često koriste pravo da zaposle pomoćne nastavnike i da organizuju pripremnju nastavu za poboljšanje komunikacionih veština dece

i znanja češkog jezika. Pomoćni nastavnici iz romske zajednice često služe kao veza između škole, porodice, i, u nekim slučajevima, drugih stručnih lica, i pomažu u integraciji učenika u obrazovni sistem. U regionu gde žive podnosioci predstavke prosvetne vlasti najradije integrišu romske đake u odeljenja s decom iz većinske populacije.

160. Država je na kraju pozvala Sud da pažljivo ispita pitanje pristupa obrazovanju podnosilaca predstavke u svakom pojedinačnom slučaju, mada bez gubljenja iz vida sveobuhvatnog konteksta, i da odredi da nije postojala povreda Konvencije.

3. Treće lice

(a) *Interights i Human Rights Watch*

161. Organizacije *Interights* i *Human Rights Watch* su navele da je od ključne važnosti da član 14 Konvencije omogući delotvornu zaštitu od posredne diskriminacije, pojma koga Sud do sada nije imao puno prilike da razmatra. Organizacije su navele da su neki aspekti rezonovanja veća nesaglasni sa skorašnjim razvojem prava u predmetima kao što su *Timišev v. Russia* (presuda, vidi gore), *Zarb Adami v. Malta* (presuda, vidi gore) i *Hoogendijk v. the Netherlands* (odluka, vidi gore). Potrebno je da Veliko veće objedini tumačenje svrhe člana 14 i da sudsku praksu Suda o posrednoj diskriminaciji dovede u saglasnost s postojećim međunarodnim standardima.

162. *Interights* i *Human Rights Watch* su primetile da je sâm Sud potvrdio u predmetu *Zarb Adami* da diskriminacija nije uvek neposredna ili očigledna i da neka politika ili opšta mera može da za posledicu ima posrednu diskriminaciju. Sud je takođe prihvatio da u slučajevima posredne diskriminacije nije potrebno da bude ustanovljena namera (*Hugh Jordan v. the United Kingdom*, br. 24746/94, 4. maja 2001. godine, st. 154). Organizacije su iznele stav da je u slučajevima posredne diskriminacije dovoljno da određena politika ili praksa nesrazmerno nepovoljno utiče na određenu grupu ljudi.

163. Što se tiče dokazivanja posredne diskriminacije, opšte je prihvaćeno u Evropi i šire, kao i od strane Suda (vidi gore, *Timišev*, presuda, st. 57; i *Hoogendijk*, odluka), da teret dokazivanja mora da se pomeri nakon što se ustanovi postojanje jasnog slučaja diskriminacije. U slučajevima posredne diskriminacije, u kojima tužilac pokaže da je određenom politikom ili praksom značajno veći broj pripadnika određene kategorije stavljen u nepovoljan položaj, pojavljuje se pretpostavka diskriminacije. Tada se teret pomera na državu da odbaci osnov za predmet s jasnim dokazima, ili pak da pruži opravdanje za njega.

164. Sledi da je od ključnog značaja da se Sud pozabavi vrstom dokaza koji mogu da budu ponuđeni kako bi prebacio teret dokazivanja. *Interights* i *Human Rights Watch* su po ovom pitanju navele da je stav Suda u vezi sa statističkim dokazima, kako je navedeno u presudi u predmetu *Hugh Jordan* (vidi gore stav 154), suprotstavljen međunarodnoj i uporednoj praksi. U direktivama Evropskih zajednica i međunarodnim instrumentima, upravo statistički podaci su ključni metod dokazivanja posredne diskriminacije. U slučajevima kada su mere na prvi

pogled neutralne, statistički podaci ponekad predstavljaju jedino efikasno sredstvo da se odredi različitost uticaja tih mera na razne delove društva. Očigledno je da su sudovi dužni da procene verodostojnost, jačinu i relevantnost statističkih podataka za posmatrani predmet, i da traže da se oni povežu s navodima tužioca na sasvim konkretan način.

Međutim, ako bi Sud ostao na stanovištu da statistički podaci ne mogu sâmi da budu dovoljni da otkriju diskriminatornu praksu, *Interights* i *Human Rights Watch* su izneli stav da bi trebalo uzeti u obzir opšti društveni kontekst, jer on pruža dragocen uvid u stepen u kojem mere nesrazmerno utiču na podnosioc predstave.

(b) *Minority Rights Group International, Evropska mreža protiv rasizma i Evropska kancelarija za informisanje o Romima*

165. Organizacije *Minority Rights Group International*, Evropska mreža protiv rasizma i Evropska kancelarija za informisanje o Romima su navele da je neumesno raspoređivanje romske dece u specijalne škole za decu s mentalnim nedostacima najočigledniji i najodvratniji oblik diskriminacije protiv Roma. Deca u takvim specijalnih školama uče pojednostavljeno gradivo koje se smatra prikladnim njihovom nižem stepenu intelektualnog razvoja. Od dece u specijalnim školama u Češkoj Republici se ne očekuje da znaju češku abecedu niti brojeve od 1 do 10 do trećeg ili četvrtog razreda, dok deca u redovnim školama to znanje stiču već u prvoj godini.

166. Ova praksa je već podvrgnuta priličnoj pažnji, kako na evropskom nivou tako i u telima Ujedinjenih nacija zaduženim za ljudska prava, koja su u nizu izveštaja izrazila zabrinutost u vezi s prekomernom zastupljenošću romske dece u specijalnim školama, s adekvatnošću testova koji se koriste i s osobinama navodne roditeljske saglasnosti. Sva ta tela su ustanovila da nikakvo objektivno i razumno opravdanje ne bi moglo da legitimiše nepovoljan položaj romske dece u oblasti obrazovanja. Stepem saglasnosti stavova ustanova i pseudopravosudnih tela uverljivo dokazuje postojanje široko rasprostranjene diskriminacije protiv romske dece.

167. Zainteresovane strane su dodale da, kakve god da su koristi od izdvojenog obrazovanja dece sa stvarnim mentalnim nedostacima, odluka da se romska deca raspoređuju u specijalne škole u većini slučajeva nije bila zasnovana na stvarnom umnom nedostatku već na jezičkim i kulturnim razlikama koje nisu bile ni uzimane u obzir u postupku testiranja. Prvi zadatak država u ispunjavanju svoje obaveze da obezbede ravnopravnost Roma u korišćenju prava na obrazovanje je da izmene postupak testiranja tako da ne bude rasno pristrasan na štetu Roma i da preduzmu mere činjenja u oblasti jezičke nastave i obuke u oblasti društvenih veština.

(c) *Međunarodno udruženje korak po korak, Fondacija za obrazovanje Roma i Evropska asocijacija za istraživanje ranog detinjstva*

168. Organizacije Međunarodno udruženje korak po korak, Fondacija za obrazovanje Roma i Evropska asocijacija za istraživanje ranog detinjstva su po-

kušale da pokažu da su u postupku procenjivanja da li da se romska deca šalju u specijalne škole u oblasti Ostrave zanemareni brojni svrsishodni i delotvorni pokazatelji koji su sredinom devedesetih godina već bili dobro poznati (vidi gore stav 44). Organizacije su iznele stav da u postupku nisu uzimani u obzir jezik i kultura dece, njihova prethodna iskustva s učenjem i njihovo nepoznavanje zahteva testiranja. Korišćeni su pojedinačni a ne višestruki izvori dokaza. Testiranje je obavljano jednokratno a ne iz više puta. Dokazi nisu bili prikupljeni u realnom ili verodostojnom okruženju gde bi deca mogla da pokažu svoja umeća. Preveliki značaj je pridavan pojedinačno primenjenim standardizovanim testovima normiranim za druge grupe stanovništva.

169. Pozivajući se na niz studija (vidi gore stav 44), *Interight* je primetio da u centrima za specijalno obrazovanje u srednjoj i istočnoj Evropi postoji preza-
stupljenost dece iz manjinskih grupa i dece iz ranjivih porodica. To je posledica niza činilaca, uključujući nesvesne rasne predrasude školskih vlasti, velike nejednakosti u izdvajanju sredstava, neopravdano oslanjanje na koefijent inteligencije (IQ) i druge metode procene, neodgovarajuća reakcija nastavnog osoblja na pritiske testiranja „sa visokim ulogom“ i razlike u moći između roditelja iz manjinskih grupa i školskih vlasti. Raspoređivanje u škole na osnovu psihološkog testiranja je često odraz rasne pristrasnosti koja postoji u društvu.

170. Češka Republika je poznata po raspoređivanju dece u okruženja segregacije zbog „društvene zapostavljenosti“. Prema uporednim podacima iz petnaest zemalja koje je prikupio OECD 1999. godine (vidi gore stav 18) Češka Republika je bila na trećem mestu po raspoređivanju učenika s teškoćama u učenju u specijalna školska okruženja. Od osam zemalja koje su dostavile podatke o raspoređivanju učenika kao rezultat društvenih činilaca, Češka Republika je bila jedina koja je koristila specijalne škole; u ostalim zemljama su se gotovo isključivo koristile redovne škole za takve đake.

171. Pored toga, praksa slanja dece označene kao manje sposobne u specijalne škole od rane mladosti (obrazovni monitoring) je često, namerno ili nenamerno, vodila rasnoj segregaciji i posebno negativno uticala na stepen obrazovanja dece u društveno nepovoljnom položaju. To je pravilo dugoročnu štetu kako deci tako i društvu u celini, između ostalog u obliku njihovog preuranjenog izlaženja iz obrazovnog sistema i posledičnog gubitka mogućnosti zapošljavanja.

(d) Međunarodna federacija za ljudska prava – FIDH

172. Međunarodna federacija za ljudska prava (FIDH) je iznela stav da je u svojoj presudi veće neopravdano dalo preteranu težinu saglasnosti koju su roditelji podnosilaca predstavke navodno bili dali za situaciju koja predstavlja predmet njihovog obraćanja Sudu. FIDH je primetila da je u sudskoj praksi Suda bilo situacija u kojima se odricanje od prava nije smatralo sposobnim da izuzme državu od njene obaveze da svakom licu u svojoj nadležnosti garantuje prava i slobode zaštićene Konvencijom. To se posebno odnosi na situacije gde je odricanje u sukobu s važnim javnim interesom, ili nije izričito i nedvosmisleno. Pored toga,

kako bi bilo sposobno da opravda ograničenje nekog prava ili slobode pojedinca, odricanje te garantije od strane tog lica je moralo da se dogodi u okolnostima iz kojih je moguće zaključiti da je lice bilo potpuno svesno posledica svog izbora, posebno pravnih posledica. U predmetu *R. v. Borden* ([1994] 3 RCS 145, str. 162) Vrhovni sud Kanade je razvio sledeće načelo o tom pitanju: „da bi odricanje od prava ... bilo punovažno, lice koje daje saglasnost mora da poseduje neophodan informacioni osnov da bi postojalo stvarno odricanje od prava. Pravo izbora zahteva ne samo sposobnost da se napravi jedan izbor a ne neki drugi, već i dovoljnu količinu raspoloživih podataka kako bi taj izbor bio smislen“.

173. Pitanje koje se postavlja je dakle da li, u svetlu prirode načela ravnopravnosti, kao i veze između zabrane rasne diskriminacije i šireg pojma ljudskog dostojanstva, odricanje od prava zaštite od diskriminacije ne bi trebalo da bude savim isključeno. U ovom predmetu, saglasnost pribavljena od roditelja podnosilaca predstavke je bila obavezujuća ne samo za podnosioc predstave već i za svu decu romske zajednice. Bilo je sasvim moguće, a po mišljenju FIDH čak i verovatno – da su svi roditelji romske dece više voleli da im deca idu u integrisane škole, ali da su se zbog nesigurnosti u pogledu izbora drugih roditelja u istoj situaciji opredelili za „sigurnost“ koje je pružalo specijalno obrazovanje, u koje je išla velika većina romske dece. U kontekstu obeleženom istorijom diskriminacije protiv Roma, izbor koji je stajao pred roditeljima romske dece je između (a) upisivanja deteta u školu u kojoj su vlasti nevoljne da ih prime i gde se plaše da će deca biti podvrgnuta raznim oblicima uznemiravanja i ispadima neprijateljstva drugih učenika i nastavnika, ili (b) upisivanja deteta u specijalnu školu, gde su romska deca u velikoj većini, pa tako ne moraju da strahuju od pomenutih predrasuda. Roditelji podnosilaca predstavke su u stvarnosti učinili ono što su smatrali izborom manjeg od dva zla, u odsustvu bilo kakve stvarne mogućnosti sticanja integrisanog obrazovanja koje bi bezrezervno primilo Rome u svoje naručje. Nesrazmera između tih mogućnosti je bila takva da su roditelji podnosilaca predstavke jednostavno morali da učine izbor za koji Država sada pokušava da im pripíše odgovornost.

174. Iz pomentih razloga, FIDH je iznela stav da u okolnostima ovog predmeta navodno odricanje roditelja podnosilaca predstavke prava da njihova deca steknu obrazovanje u redovnim školama ne bi moglo da opravda oslobađanje Češke Republike od njenih obaveza po Konvenciji.

C. Procena Suda

1. Sažet pregled glavnih načela

175. Sud je u svoj praksi odredio da diskriminacija znači nejednako postupanje prema licima u relevantno sličnom položaju bez objektivnog i razumnog opravdanja (*Willis v. the United Kingdom*, br. 36042/97, st. 48, ECHR 2002-IV; i *Okpiz v. Germany*, br. 59140/00, st. 33, 25. oktobra 2005. godine). Međutim, član 14 ne zabranjuje državama članicama da postupaju nejednako prema određenim grupama kako bi ispravile „faktičke nejednakosti“ među nji-

ma; u određenim okolnostima čak i propust da se pokuša da ispravi neravnopravnost nejednakim postupanjem bi mogao da dovede do povrede člana („*Case relating to certain aspects of the laws on the use of languages in education in Belgium*“ v. *Belgium* (Merits), presuda od 23. jula 1968. godine, Series A No. 6, st. 10; *Thlimmenos v. Greece* [GC], br. 34369/97, st. 44, ECHR 2000–IV; i *Stec and Others v. the United Kingdom* [GC], br. 65731/01, st. 51, ECHR 2001–...). Sud je takođe prihvatio da se opšta politika ili mera koja nesrazmerno šteti određenoj grupi može smatrati diskriminatornom bez obzira na to što nije posebno usmerena ka toj grupi (*Hugh Jordan v. the United Kingdom*, br. 24746/94, stav 154, 4. maja 2001. godine; i *Hoogendijk v. the Netherlands* (odl.), br. 58461/00, 6. januara 2005. godine), i da diskriminacija koja je potencijalno protivna Konvenciji može da izvire iz faktičke situacije (*Zarb Adami v. Malta*, br. 17209/02, st. 76, ECHR 2006–...).

176. Diskriminacija po osnovu, između ostalog, etničkog porekla lica je oblik rasne diskriminacije. Rasna diskriminacija je posebno mrzak oblik diskriminacije i, uzimajući u obzir njene opasne posledice, zahteva poseban oprez i brzu reakciju organa vlasti. Upravo iz ovog razloga su vlasti dužne da koriste sva raspoloživa sredstva u borbi protiv rasizma, čime učvršćuju demokratsku viziju društva u kome se raznolikost ne smatra opasnošću već izvorom bogatstva (*Nachova and Others v. Bulgaria* [GC], br. 43577/98 i 43579/98, st. 145, ECHR 2005–...; i *Timishev v. Russia*, br. 55762/00 i 55974/00, st. 56, ECHR 2005–...). Sud je takođe izneo stav da u savremenom demokratskom društvu zasnovanom na načelima pluralizma i poštovanja različitih kultura nije moguće objektivno opravdati nikakvo različito postupanje zasnovano isključivo ili u odlučujućoj meri na etničkom poreklu lica (*Timishev*, vidi gore stav 58).

177. Što se tiče tereta dokazivanja u ovoj oblasti, Sud je odredio da je nakon što podnosilac predstavke prikaže da je s njim postupano drugačije na Državi obaveza da pokaže da je to bilo opravdano (vidi, između ostalog, *Chassagnou and Others v. France* [GC], br. 25088/94, 28331/95 i 28443/95, st. 91–92, ECHR 1999–III; i *Timishev*, vidi gore stav 57).

178. Što se tiče pitanja o tome šta predstavlja očigledan dokaz koji bi bio u stanju da prebaci teret dokazivanja na tuženu državu, Sud je u predmetu *Nachova and Others* (vidi gore, st. 147) naveo da u postupcima pred njim nema procesnih prepreka prihvatljivosti dokaza ili unapred određenih formula procenjivanja. Sud usvaja zaključke koji su po njegovom mišljenju podržani slobodnim procenjivanjem svih dokaznih materijala, što obuhvata i zaključke koji proizađu iz činjenica i podnesaka stranaka. Prema sudskoj praksi, dokaz može da sledi iz zajedničkog postojanja dovoljno jakih, jasnih i saglasnih zaključaka ili sličnih neosporenih činjeničnih pretpostavki. Štaviše, stepen ubeđivanja koji je neophodan da se dođe do određenog zaključka i, u vezi s tim, raspoređivanje tereta dokazivanja, blisko su povezani sa specifičnošću činjenica, prirodom tvrdnji koje su iznete i pravom po Konvenciji za koje se tvrdi da je bilo kršeno.

179. Sud je takođe odredio da načelo *affirmanti incumbit probatio* (‘onaj ko nešto tvrdi mora to i da dokaže’ – *Aktaş v. Turkey* (izvodi), br. 24351/94, st. 272,

ECHR 2003–V) ne mora uvek da se strogo primeni u postupcima po Konvenciji. U određenim okolnostima, u kojima sve podatke ili bar veći deo podataka o spornim događanjima poseduju samo organi vlasti, može se smatrati da je na vlastima teret dokazivanja da pruže zadovoljavajuće i uverljivo objašnjenje (*Salman v. Turkey* [GC], br. 21986/93, st. 100, ECHR 2000–VII; i *Anguelova v. Bulgaria*, br. 38361/97, st. 111, ECHR 2002–IV). U predmetu *Nachova and Others* (vidi gore, stav 157), Sud nije isključio zahtev da tužena Država pobije dokaziv navod o diskriminaciju u određenim slučajevima, mada je smatrao da bi bilo teško to učiniti u tom konkretnom slučaju u kome je navod bio da je delo nasilja bilo motivisano rasnim predrasudama. Sud je u vezi s ovim primetio da bi u pravnim sistemima mnogih zemalja dokazivanje diskriminatornog dejstva politike, odluke ili prakse prošlo bez neophodnosti da se dokaže namera u vezi s navodnom diskriminacijom u zapošljavanju ili pružanju usluga.

180. Što se tiče pitanja da li statistički podaci mogu da predstavljaju dokaze, Sud je u prošlosti navodio da statistički podaci ne bi sami po sebi mogli da otkriju praksu koja bi mogla da se svrsta u red diskriminatornih (*Hugh Jordan*, vidi gore stav 154). Međutim, u novijim slučajevima o pitanju diskriminacije, u kojima su se podnosioci predstavki žalili na neravnopravnost u pogledu dejstva opšte mere ili faktičke situacije (*Hoogendijk*, vidi gore; i *Zarb Adami*, vidi gore stavovi 77–78), Sud se oslonio u velikoj meri na statističke podatke koje su bile ponudile stranke da ustanovi neravnopravnost između grupa (muškarci i žene) u sličnom položaju.

U odluci u predmetu *Hoogendijk*, Sud je naveo: „U slučaju gde podnosilac predstavke može da pokaže, na osnovu neosporenih službenih statističkih podataka, postojanje očiglednih indicija da određeno pravilo – mada je formulisano na neutralan način – u stvarnosti očigledno utiče na veći broj žena nego muškaraca, na tuženoj Državi je obaveza da pokaže da je to rezultat objektivnih činilaca nezvanih za bilo kakvu polnu diskriminaciju. Ako se teret pokazivanja da različitost uticaja na žene i muškarce nije diskriminatorna u praksi ne prebaci na tuženu vladu, u praksi će podnosiocima predstavki biti izuzetno teško da dokažu posrednu diskriminaciju.“

181. Na kraju, kao što je primećeno u ranijim predmetima, ugroženost Roma/Cigana znači da bi trebalo posvetiti posebnu pažnju njihovim potrebama i načinu na koji žive kako u relevantnom zakonodavnom okviru tako i u procesu odlučivanja u predmetima (*Chapman v. the United Kingdom* [GC], br. 27238/95, st. 96, ECHR 2001–I; i *Connors v. the United Kingdom*, br. 66746/01, st. 84, 27. maja 2004. godine).

U predmetu *Chapman* (vidi gore stavove 93–94), Sud je takođe primetio da bi se moglo reći da postoji sve veća međunarodna saglasnost među državama ugovornicama Saveta Evrope u pogledu prepoznavanja posebnih potreba manjina i obaveze da se zaštiti njihova bezbednost, osobitost i način života, ne samo u cilju zaštite interesa samih manjina već i očuvanja kulturnih različitosti koje su dragocene za celu zajednicu.

2. Primena pomenutih načela na predmet

182. Sud primećuje da su zbog svoje burne prošlosti i stalnog premeštanja Romi postali posebna vrsta ranjive manjine koja je u nepovoljnom položaju (vidi i opšta zapažanja u Preporuci parlamentarne skupštine br. 1203 (1993) o Ciganima u Evropi, pomenuta u stavu 56 ovog teksta i tačku br. 4 Preporuke br. 1557 (2002): 'Pravni položaj Roma u Evropi', vidi gore stav 58). Kako je Sud već primetio u ranijim slučajevima, njima treba posvetiti posebnu pažnju (vidi gore stav 181). Kao je već potvrđeno aktivnostima brojnih evropskih i međunarodnih organizacija i preporukama tela Saveta Evrope (vidi gore stavove 54–61), ova zaštita obuhvata i oblast obrazovanja. Ovaj predmet zahteva dakle posebnu pažnju, naročito zato što su predstavke podnete Sudu kada su podnosioci bili mlađi maloletnici, za koje je pravo na obrazovanje od ključnog značaja.

183. Tvrdnja podnosioca predstavke u ovom predmetu nije da su bili u drugačijem položaju od neromske dece koji bi zahtevao drugačije postupanje s njima ili da je tužena država propustila da pozitivno diskriminiše kako bi ispravila stvarnu neravnopravnost ili razlike među njima (*Thlimmenos*, vidi gore stav 44; i *Stec and Others*, vidi gore stav 51). Po njihovom mišljenju sve što je potrebno ustanoviti je da je bez objektivnog i razumnog opravdanja s njima postupano manje povoljno nego s neromskom decom u sličnoj situaciji i da se to u njihovom slučaju svodilo na posrednu diskriminaciju.

184. Sud je u ranijim slučajevima već prihvatio da razlike u postupanju mogu da uzmu oblik nesrazmerno štetnih uticaja opšte politike ili mere koja, mada je formulisana na neutralan način, diskriminiše protiv grupe (*Hugh Jordan*, vidi gore, st. 154; i *Hoogendijk*, vidi gore). Shodno, na primer, direktivama Saveta 97/80/EC i 2000/43/EC (vidi gore stavove 82 i 84) i definiciji ECRI (vidi gore stav 60), takva situacija može da čini „posrednu diskriminaciju“, koja ne mora da zahteva diskriminatornu nameru.

(a) *Da li u ovom predmetu nastaje pretpostavka posredne diskriminacije*

185. Postoji saglasnost o tome da osporena razlika u postupanju nije nastala iz slova zakonskih propisa o raspoređivanju u specijalne škole koji su važili u vreme ovog predmeta. Shodno tome, ovde je predmet rasprave to da li je način na koji su propisi primenjivani u praksi doveo do toga da nesrazmeran broj romske dece – uključujući podnosioc predstave – bude raspoređen u specijalne škole bez opravdanja, i da li su time ta deca postavljena u bitno gori položaj.

186. Kao što je već rečeno, Sud je u ranijim predmetima primetio da za podnosioc predstave može da bude teško da dokažu postojanje diskriminatornog postupanja (*Nachova and Others*, vidi gore stavove 147 i 157). U cilju garantovanja stvarne zaštite njihovih prava, u slučajevima navodne posredne diskriminacije bi trebalo da važe manje stroga pravila dokazivanja.

187. U vezi s ovim, Sud primećuje da je direktivama Saveta 97/80/EC i 2000/43/EC određeno da lica koja smatraju da su oštećena jer na njih nije primenjeno načelo ravnopravnosti mogu da pokažu, pred nacionalnom organom,

na bilo koji način, uključujući korišćenjem statističkih podataka, činjenice iz kojih se može pretpostaviti da je postojala diskriminacija (vidi gore stavove 82 i 83). Novija praksa Evropskog suda pravde (vidi gore stavove 88–89) pokazuje da taj sud dozvoljava tužiocima da se oslone na statističke podatke i nacionalnim sudovima da takve dokaze uzimaju u obzir u slučajevima kada su valjani i značajni.

Veliko veće nadalje primećuje podatke koje je dostavila zainteresovana strana – da sudovi mnogih zemalja i nadzorna tela međunarodnih ugovora Ujedinjenih nacija često prihvataju statističke podatke kao dokaze posredne diskriminacije kako bi pomogli žrtvama u izvođenju nesumnjivih dokaza.

Sud je takođe prepoznao značaj službenih statističkih podataka u pomenu-tim predmetima *Hoogendijk* i *Zarb Adami* i pokazao da je spreman da prihvati i uzme u obzir razne vrste dokaza (*Nachova and Others*, vidi gore stav 147).

188. U takvim okolnostima, Sud smatra da će u postupku procenjivanja delovanja neke mere ili prakse na pojedinca ili grupu statistički podaci za koje se pažljivim ispitivanjem proceni da su pouzdani i značajni biti dovoljni da predstavljaju očigledne dokaze koje je podnosilac predstavke obavezan da izvede. To naravno ne znači da je nemoguće dokazati postojanje posredne diskriminacije bez statističkih dokaza.

189. U slučajevima gde podnosilac predstavke koji se žali na posrednu diskriminaciju izvede oborivu pretpostavku da je dejstvo neke mere ili prakse diskriminatorno, teret dokazivanja se prebacuje na tuženu državu, koja je obavezna da pokaže da različitost postupanja nije diskriminatorna (vidi, *mutatis mutandis*, predmet *Nachova and Others*, vidi gore stav 157). Uzimajući u obzir naročito specifičnost činjenica i prirodu navoda u ovoj vrsti slučajeva (*ibid*, stav 147), u praksi bi podnosiocima predstavke bilo izuzetno teško da dokažu posrednu diskriminaciju bez takvog prebacivanja tereta dokazivanja.

190. U ovom predmetu, statistički podaci koje su podneli podnosioci predstavke su dobijeni iz upitnika koji su dostavljeni direktorima specijalnih škola i osnovnih škola u Ostravi 1999. godine. Podaci ukazuju na to da su u to vreme 56% svih učenika u specijalnim školama u Ostravi bili Romi. S druge strane, u ukupnom broju učenika u osnovnim školama u Ostravi samo 2,26% su bili Romi. Samo 1,8% neromske dece je išlo u specijalne škole, ali od sve romske dece čak 50,3% je išlo u specijalne škole. Prema Državi, ovi podaci nisu dovoljno nepobitni jer oni samo odražavaju subjektivna mišljenja direktora škola. Država je takođe primetila da ne postoje službeni podaci o etničkom poreklu učenika i da je u području Ostrave nastanjena jedna od najvećih romskih zajednica.

191. Veliko veće primećuje da Država nije osporila ove podatke i da nije ponudila nikakve druge statističke dokaze. U pogledu opaske Države da ne postoje službeni podaci o etničkom poreklu učenika, Sud prihvata da statistički podaci koje su podneli podnosioci predstavke možda nisu potpuno pouzdani. Ipak, Sud smatra da ti podaci otkrivaju postojanje preovlađujućeg trenda koji su potvrdili i tužena država i nezavisna nadzorna tela koja su ispitivala ovu materiju.

192. U izveštajima podnetim u skladu sa članom 25 stav 1 Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina, vlasti Češke Republike su priznale da su 1999. godine u nekim specijalnim školama učenici romskog porekla činili od 80% do 90% od ukupnog broja učenika (vidi gore stav 66) i da je 2004. godine „veliki broj“ romske dece još uvek raspoređivan u specijalne škole (vidi gore stav 67). Savetodavni komitet za Okvirnu konvenciju je u svom izveštaju od 26. oktobra 2005. godine primetio da prema neslužbenim procenama Romi čine čak i do 70% učenika u specijalnim školama. Prema izveštaju ECRI iz 2000. godine, romska deca su „veoma mnogo zastupljena“ u specijalnim školama. Komitet za ukidanje rasne diskriminacije je u zaključnim napomenama od 30. marta 1998. godine primetio da se u specijalne škole raspoređuje nesrazmerno veliki broj romske dece (vidi gore stav 99). Na kraju, prema podacima Evropskog centra za praćenje rasizma i ksenofobije, više od jedne polovine sve romske dece u Češkoj Republici pohađa specijalne škole.

193. Sud smatra da ovi poslednji podaci, koji se ne tiču samo područja Ostrave već daju obuhvatniju sliku, pokazuju da je broj romske dece u specijalnim školama bio nesrazmerno visok, čak i ako njihov tačan procenat u vreme događanja nije lako ustanoviti. Štaviše, učenici romskog porekla su bili u većini u specijalnim školama. Mada su formulisane na neutralan način, sledi da su relevantne zakonske odredbe u praksi mnogo više uticale na romsku decu nego na neromsku decu i da su dovele do statistički nesrazmernog raspoređivanja romske dece u specijalne škole.

194. U slučajevima kada se pokaže da zakonske odredbe proizvode takvo diskriminatorno dejstvo, Veliko veće smatra da, kao i sa slučajevima u vezi sa zapošljavanjem ili pružanjem usluga, u slučajevima u oblasti obrazovanja nije neophodno (vidi, *mutatis mutandis*, predmet *Nachova and Others*, vidi gore stav 157) dokazati bilo kakvu diskriminatornu nameru od strane relevantnih organa vlasti (vidi gore stav 184).

195. U takvim okolnostima, dokazi koje su podneli podnosioci predstavke se mogu smatrati dovoljno pouzdanim i značajnim da izazovu jaku pretpostavku posredne diskriminacije. Teret dokazivanja se dakle mora prebaciti na Državu, koja je obavezna da pokaže da je različitost dejstva propisa bila posledica objektivnih činilaca koji nemaju veze s etničkim poreklom.

(b) Objektivno i razumno opravdanje

196. Sud ponavlja da se nejednakost postupanja smatra diskriminatornom ako „nema objektivno i razumno opravdanje“, to jest, ako ne teži „legitimnom cilju“ ili ako ne postoji „razuman odnos srazmernosti“ između sredstava koja se koriste i željenog cilja (vidi, između ostalih, predmete *Larkos v. Cyprus* [GC], br. 29515/95, st. 29, ECHR 1999–I; i *Stec and Others*, vidi gore stav 51). U slučajevima u kojima se različito postupa po osnovu rase, boje kože ili etničkog porekla, pojam objektivnog i razumnog opravdanja mora da se tumači na najstrožiji moguć način.

197. U ovom predmetu, Država je pokušala da različito postupanje s romskom i s neromskom decom objasni potrebom da se obrazovni sistem

prilagodi sposobnostima dece s posebnim potrebama. Država je iznela stav da su podnosioci predstavke bili raspoređeni u specijalne škole zbog njihovih posebnih obrazovnih potreba, u suštini zbog njihovih slabih intelektualnih sposobnosti merenih uz pomoć psiholoških testova u centrima za školsku psihologiju. Nakon što su centri izdali preporuke u vezi s vrstom škole u koju treba upisati podnosiocima predstavke, odluka je bila u rukama roditelja podnosilaca predstavke, i onu su se saglasili s upisom. Tvrdnja da su podnosioci predstavke raspoređeni u specijalne škole zbog njihovog etničkog porekla je dakle neodrživa.

Podnosioci predstavke su se oštro usprotivili tvrdnji da se nesrazmerno visok broj romske dece u specijalnim školama mogao da objasni rezultatima testova intelektualnih sposobnosti ili da opravda saglasnošću roditelja.

198. Sud prihvata da je odluka Države da zadrži sistem specijalnih škola bila motivisana željom da se pronađe rešenje za decu s posebnim obrazovnim potrebama. Međutim, Sud deli zabrinutost drugih institucija Saveta Evrope u vezi sa slabijim gradivom koje se predaje u takvim školama i, posebno, sa segregacijom koju taj sistem izaziva.

199. Veliko veće takođe primećuje da su testovi korišćeni za procenjivanje sposobnosti dece da uče ili njihovih teškoća izazivali polemike i da su još uvek predmet rasprava u naučnim krugovima i istraživanja. Prihvatajući da njegova uloga nije da ocenjuje valjanost tih testova, razni aspekti ovog slučaja ipak navode Veliko veće da zaključi da rezultati testova obavljenih u vreme događaja nisu mogli da predstavljaju objektivno i razumno opravdanje za svrhe člana 14 Konvencije.

200. Kao prvo, postoji saglasnost da su sva deca koja su bila ispitivana polagala isti test, bez obzira na etničko poreklo. Vlasti Češke su same priznale 1999. godine da su „Romska deca s prosečnim ili nadprosečnim intelektualnim sposobnostima“ često raspoređivana u takve škole na osnovu rezultata psiholoških testova i da su testovi sačinjavani za većinsko stanovništvo i da nisu uzimali u obzir specifične osobine Roma (vidi gore stav 66). Vlasti Češke su zbog toga izmenile i dopunile testove i metode koji se koriste kako bi obezbedile da se „ne zloupotrebljavaju na štetu romske dece“ (vidi gore stav 72).

Pored toga, razna nezavisna tela su izrazila sumnje o valjanosti testova. Savetodavni komitet za Okvirnu konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina je primetio da su u takve škole često raspoređivana deca koja nisu bila mentalno zaostala „[zbog] stvarnih ili pretpostavljenih jezičkih i kulturnih razlika između Roma i većine“. Komitet je naglasio potrebu da testovi budu „koherentni, objektivni i sveobuhvatni“ (vidi gore stav 68). ECRI je naveo da je usmeravanje romske dece u specijalne škole za mentalno zaostale često „poluautomatsko“ i da bi ga trebalo ispitati kako bi se osiguralo da sve testovi budu „pravični“ i da se stvarne sposobnosti svakog deteta „valjano ispitaju“ (vidi gore stavove 63–64). Komesar za ljudska prava Saveta Evrope je primetio da se romska deca često raspoređuju u odeljenja za decu s posebnim potrebama „bez odgovarajuće psihološke ili pedagoške procene, pri čemu ja jasno da je stvarni kriterijum njihovo etničko poreklo“ (vidi gore stav 77).

Konačno, neke zainteresovane strane su navele da ja raspoređivanje u škole nakon rezultata psihološkog testiranja jasno odražavalo rasne predrasude društva u pitanju.

201. Sud smatra da ako ništa drugo postoji opasnost da su testovi bili pristrasni i da rezultati nisu analizirani u svetlu posebnosti romske dece koja su bila testirana. U takvim okolnostima, ovi testovi ne mogu da posluže kao opravdanje za osporenu nejednakost postupanja.

202. Što se tiče saglasnosti roditelja, Sud primećuje podnesak Države u kome stoji da je saglasnost bila odlučujući faktor bez koga podnosioci predstavke ne bi bili upisani u specijalne škole. Uzimajući u obzir činjenicu da je u ovom predmetu ustanovljena nejednakost postupanja, sledi da bi takva saglasnost označila prihvatanje nejednakosti postupanja, čak i diskriminatornog, drugim rečima odricanje od sopstvenog prava da se ne bude diskriminisan. Međutim, shodno praksi Suda, odricanje od prava zajemčenog Konvencijom – u meri u kojoj je to odricanje moguće – mora da bude ustanovljeno na nedvosmislen način i da bude dato uz potpuno poznavanje činjenica, što će reći na osnovu obaveštenog pristanka (*Pfeifer and Plankl v. Austria*, presuda od 25. februara 1992. godine, Series A No. 227, st. 37–38) i bez pritiska (*Deweer v. Belgium*, presuda od 27. februara 1980. godine, Series A No. 35, st. 51).

203. U okolnostima ovog predmeta, Sud nije uveren da su roditelji romske dece, koji su članovi društveno zapostavljene zajednice i često slabo obrazovani, bili sposobni da odmere sve aspekte situacije i posledice davanja saglasnosti. Sama Država je priznala da je u ovom predmetu saglasnost davana potpisivanjem formulara koji je prethodno bio ispunjen a koji nije sadržao podatke o alternativnim mogućnostima ili o razlikama između gradiva u specijalnim školama i gradiva u ostalim školama. Sud takođe ne vidi da su domaće vlasti preduzele bilo kakve druge mere da osiguraju da romski roditelji dobiju sve podatke koji bi im bili potrebni da donesu odluku donetu nakon punog sagledavanja problema i da im budu poznate sve posledice koje bi njihovo davanje saglasnosti imalo za budućnost njihove dece. Takođe se čini nesumnjivim da su romski roditelji stajali pred dilemom: upisati dete u redovnu školu, koja je nedovoljno opremljena da opsluži društvenu i kulturnu različitost njihove dece i kojoj su njihova deca u opasnosti od izolacije i bojkota druge dece, ili u specijalnu školu, gde su većina učenika Romi.

204. Uzimajući u obzir fudamentalan značaj zabrane rasne diskriminacije (vidi predmete *Nachova and Others*, vidi gore, st. 145; i *Timishev*, vidi gore stav 56), Veliko veće smatra da, čak i ako pretpostavimo da su uslovi navedeni u stavu 202 ovog teksta bili ispunjeni, nije moguće prihvatiti nikakvo odricanje od prava da se ne bude izložen rasnoj diskriminaciji, jer bi to bilo protivno važnom javnom interesu (vidi, *mutatis mutandis*, predmet *Hermi v. Italy* [GC], br. 18114/02, st. 73, ECHR 2006–...).

(c) Zaključak

205. Kako se vidi iz dokumentacije koju je dostavila ECRI i izveštaja Komesara za ljudska prava Saveta Evrope, Češka Republika nije jedina koja na-

ilazi na teškoće u obrazovanju romske dece: druge države u Evropi su nailazile na slične teškoće. Sud konstatuje sa zadovoljstvom da je za razliku od nekih drugih zemalja Češka Republika pokušala da se izbori s ovim problemom, i priznaje da je u svojim naporima da ostvari društvenu i obrazovnu integraciju Roma, grupe koja je u društveno nepovoljnom položaju, nailazila na brojne teškoće koje su proizilazile iz, između ostalog, kulturnih posebnosti te manjine i izvesnog neprijateljstva pokazanog od strane roditelja neromske dece. Kako je navelo veće u svojoj odluci o prihvatljivosti ovog predmeta, nije lak izbor između jedinstvene škole za sve učenike, visoko specijalizovanih struktura, i objedinjenih struktura sa specijalizovanim odeljcima. Taj izbor podrazumeva težak ispit uravnoteženja suprotstavljenih interesa. Što se tiče formiranja i projektovanja nastavnih planova, oni se tiču uglavnom pitanja svrsishodnosti, čije procenjivanje nije zadatak Suda (*Valsamis v. Greece*, presuda od 18. decembra 1996, *Reports* 1996–VI, st. 28).

206. Ipak, u slučajevima kada se nacionalnim vlastima dozvoli sloboda odlučivanja koja može da ometa uživanje nekog prava zajemčenog Konvencijom, proceduralne odredbe koje su na raspolaganju pojedincu su posebno značajne za određivanje da li je tužena država izašla izvan polja slobodne procene u postupku sačinjavanja regulatornog okvira (vidi predmete *Buckley v. the United Kingdom*, presuda od 25. septembra 1996, *Reports* 1996–IV, st. 76; i *Connors v. the United Kingdom*, presuda, vidi gore stav 83).

207. Činjenice ovog predmeta ukazuju na zaključak da uređenje obrazovanja romske dece nije sadržalo zaštitne mehanizme (vidi gore stav 28) koji bi obezbedili da u primenjivanju polja slobodne procene u oblasti obrazovanja država uzme u obzir njihove posebne potrebe kao članova klase koja je u društveno nepovoljnom položaju (vidi, *mutatis mutandis*, predmete *Buckley*, vidi gore stav 76; i *Connors*, vidi gore stav 84). Pored toga, pomenuto uređenje je dovelo do toga da su podnosioci predstavke bili raspoređeni u škole za decu s mentalnim invaliditetom u kojima je predavano građivo koje je na nižem nivou od onoga u redovnim školama i u kojima su bili izolovani od učenika iz opšte populacije. Posledica je bila da su dobili obrazovanje koje je uvećalo njihove teškoće i kompromitovalo njihov dalji lični razvoj, umesto da se pozabavi njihovim stvarnim problemima ili da im pomogne da se integrišu u redovne škole i da razviju veštine koje bi im olakšale život u većinskoj populaciji. Sama Država je implicitno priznala da su mogućnosti zapošljavanja učenika specijalnih škola slabije.

208. U takvim okolnostima i prepoznajući napore vlasti Češke da obezbede obrazovanje za romsku decu, Sud nije uveren da je nejednakost postupanja s romskom decom i s neromskom decom bila objektivno i razumno opravdana i da je postojao razuman odnos srazmernosti između sredstava koja su korišćena i željenog cilja. U vezi s tim, Sud svakako primećuje da su novim propisima ukinute specijalne škole i predviđeno da se deca s posebnim obrazovnim potrebama, uključujući društveno zapostavljenu decu, obrazuju u redovnim školama.

209. Na kraju, budući da je ustanovljeno da su relevantni zakonski propisi kako su primenjivani u praksi u vreme događaja imali nesrazmerno štetno dej-

stvo na romsku zajednicu, Sud smatra da su podnosioci predstavke kao članovi te zajednice nužno pretrpeli isto diskriminatorno dejstvo. Sledi da nije potrebno da Sud ispituje njihove pojedinačne predmete.

210. Sledi da je u ovom predmetu postojala povreda člana 14 Konvencije, uzetog zajedno sa članom 2 Protokola br. 1, u pogledu svakoga od podnosilaca predstavke.

IV. PRIMENA ČLANA 41 KONVENCIJE

211. Članom 41 Konvencije je određeno:

„Kada Sud utvrdi prekršaj Konvencije ili protokola uz nju, a unutrašnje pravo Visoke strane ugovornice u pitanju omogućava samo delimičnu odštetu, Sud će, ako je potrebno, pružiti pravično zadovoljenje oštećenoj stranci.“

A. Materijalna šteta

212. Podnosioci predstavke se nisu žalili na materijalnu štetu.

213. Svako od podnosilaca predstavke je tražilo obeštećenje u iznosu od 22.000 evra (EUR) (ukupno EUR 396.000) za nematerijalnu štetu koji su bili pretrpeli, što obuhvata obrazovnu, psihološku i emocionalnu štetu i obeštećenje u vezi s uznemirenošću, frustracijom i ponižavanjem koje su pretrpeli kao posledicu diskriminatornog raspoređivanja u specijalne škole. Podnosioci su naglasili da u posledice ove povrede ozbiljne i trajne, i da utiču na sve aspekte njihovih života.

214. Pored toga, pozivajući se na presude u predmetima *Broniowski v. Poland* ([GC], br. 31443/96, st. 189, ECHR 2004–V) i *Hutten-Czapska v. Poland* ([GC], br. 35014/97, st. 235–237, ECHR 2006–...), podnosioci predstavke su naveli da kršenje njihovih prava „nije bilo ni izazvano izolovanim događajem niti pripisivo posebnim okolnostima u [njegovom] slučaju, već posledica upravnog i regulatornog ponašanja organa vlasti prema prepoznatljivoj klasi građana“. Njihov stav je da bi trebalo preduzeti opšte mere na nacionalnom nivou da se ili uklone sva ograničenja primene prava brojnih lica koja su pogođena situacijom, ili da se pruži jednakovredno zadovoljenje.

215. Država je navela, posebno u vezi s psihološkom i obrazovnom štetom, da je ona bila povezana sa žalbama po članu 3 Konvencije i članom 2 Protokola br. 1 posmatranim odvojeno, koje je Sud odlukom od 1. marta 2005. godine proglasio neprihvatljivim. Država je iznela stav da iz prethodnog sledi da ne postoji uzročno-posledična veza između bilo kakve povrede Konvencije i navodne nematerijalne štete. Država je takođe iznela stav da je iznos koji potražuju podnosioci predstavke preteran i da bi bilo kakvo utvrđivanje povrede samo po sebi predstavljalo dovoljno pravično zadovoljenje.

216. Sud kao prvo ponavlja da su članom 46 Konvencije Visoke strane ugovornice preuzele obavezu da poštuju konačne presude Suda u svakom slučaju u kojima su stranke, pri čemu izvršenje nadgleda Komitet ministara. Sledi, iz-

među ostalog, da presuda u kojoj Sud ustanovi povredu povlači pravnu obavezu tužene države ne samo da isplati onima koji su u pitanju iznose koji su dodeljeni u obliku pravičnog zadovoljenja po članu 41, već i da odabere, pod nadzorom Komiteta ministara, opšte i/ili, ako su potrebne, pojedinačne mere koje moraju da se usvoje u njihovom domaćem pravnom poretku kako bi se uklonila povreda koju je pronašao Sud i da se otklone njene posledice, u meri u kojoj je to moguće. Međutim, tužena država ima slobodu da odabere način na koji će ispuniti svoju pravnu obavezu po članu 46 Konvencije, pod uslovom da je taj način u skladu sa zaključcima iznetim u presudi Suda (*Broniowski*, vidi gore, st. 192; i *Čonka v. Belgium*, br. 51564/99, st. 89, ECHR 2002-I). Sud u vezi s ovim primećuje da su pravni propisi koji su bili osporeni u ovom predmetu ukinuti i da je Komitet ministara nedavno izneo preporuke državama članicama o obrazovanju romske/ciganske dece u Evropi (vidi gore stavove 54 i 55). Iz ovoga sledi da Sud ne smatra primerenim da pitanje odlaže.

217. Sud ne može da se bavi pitanjem kakva bi bila situacija na koju su se žalili podnosioci predstavke da oni nisu bili raspoređeni u specijalne škole. Međutim, jasno je da oni jesu pretrpeli nematerijalnu štetu – posebno zbog ponižavanja i frustracije izazvanih posrednom diskriminacijom čiji su bili žrtve – za šta nalaz o povredi Konvencije ne pruža dovoljno zadovoljenje. Međutim, iznosi koji potražuju podnosioci predstavke su preterani. Presuđujući po osnovu pravičnosti, Sud procenjuje da je nematerijalna šteta koju je pretrpelo svako od podnosilaca predstavke bila EUR 4.000.

B. Sudski i ostali troškovi

218. Podnosioci predstavke nisu menjali prvi zahtev iznet pred većem. Sudski i ostali troškovi dakle ne obuhvataju troškove postupka pred Velikim većem.

Sud primećuje da je ukupan iznos potraživanja koje su potpisali svi zastupnici podnosilaca predstavke EUR 10.737, i to EUR 2.550 (1.750 funti sterlinga (GBP)) za honorare Lorda Lestera od Hern Hila, i EUR 8.187 za troškove g. Strupeka u postupku pred domaćim sudovima i postupku pred većem. Međutim, u troškovniku Lorda Lestera priloženom uz zahtev za pravičnim zadovoljenjem su njegovi honorari GBP 11.750 (oko EUR 17.000), uključujući i PDV u iznosu od GBP 1.750, za 45 sati pravnog rada. Ostali zastupnici podnosilaca predstavke, g. J. Goldston i Evropski centar za prava Roma, nisu tražili naknadu troškova.

219. Država je primetila da osim detaljnog spiska pravnih usluga koje je pružio, g. Strupek nije podneo nikakvu fakturu kojom bi dokazao da su mu podnosioci predstavke platili za navodne sudske i druge troškove. Država nije iznela mišljenje o nepodudarnosti zahteva za pravičnim zadovoljenjem koji su formulisali podnosioci predstavke i troškovnika koji je podneo Lord Lester. Država je primetila i da je samo deo predstavke proglašen prihvatljivim i nastavio da bude predmet procene Suda. Država je iznela stav da iz tih razloga podnosiocima predstavke ne bi trebalo dodeliti više od razumnog dela traženih sudskih i ostalih troškova (ne preko EUR 3.000).

220. Sud ponavlja da se sudski troškovi mogu naplatiti samo u onoj meri u kojoj se odnose na povredu koja je ustanovljena (*Beyeler v. Italy* (pravično zadovoljenje) [GC], br. 33202/96, st. 27, 28. maja 2002. godine). U ovom predmetu, to je jedino povreda člana 14 Konvencije posmatranog zajedno sa članom 2 Protokola br. 1. Sud primećuje da je Lord Lester podneo detalje honorara za koje je faktura podneta Evropskom centru za prava Roma. G. Strupek je podneo detaljan spisak za 172 sati pravnih usluga koje je pružio po satnici od EUR 40, čemu je dodao PDV po stopi od 19%.

Uzimajući u obzir sve relevantne činioce i pravila 60, stav 2 Poslovnika, Sud svim podnosiocima predstavke zajednički dodeljuje EUR 10.000 za sudske i ostale troškove.

C. Zatezna kamata

221. Sud smatra da bi zatezna kamata trebalo da bude obračunata na osnovu kamatne stope na kredite Evropske centralne banke, uvećane za tri procentna poena.

IZ OVIH RAZLOGA, SUD

1. Jednoglasno *odbacuje* prethodni prigovor Države;
2. *Odlučuje* s trinaest glasova za i četiri protiv da jeste postojala povreda člana 14 posmatranog zajedno sa članom 2 Protokola br. 1;
3. *Odlučuje* s trinaest glasova za i četiri protiv
  - (a) da je tužena Država dužna da podnosiocima predstavke plati, u roku od tri meseca, sledeće iznose, uvećane za sve poreze koji su naplativi:
    - (i) svakome od osamnaestoro podnosilaca predstavke po EUR 4.000 (četiri hiljade evra) u vezi s nematerijalnom štetom, što treba pretvoriti u valutu tužene Države po važećoj stopi na dan isplate;
    - (ii) zajedno, svim podnosiocima predstavke, EUR 10.000 (deset hiljada evra) za sudske i ostale troškove, što treba pretvoriti u valutu tužene Države po važećoj stopi na dan isplate;
  - (b) da će od isteka pomenutog roka od tri meseca do dana isplate biti obračunavana prosta kamata na pomenute iznose po stopi jednakojoj kamatnoj stopi na kredite Evropske centralne banke, uvećanoj tokom perioda prekoračenja roka za tri procentna poena;
4. *Odbacuje* jednoglasno ostatak zahteva podnosioca predstavke za pravičnim zadovoljenjem.

Sačinjeno na engleskom i francuskom jeziku i objavljeno na javnoj raspravi u Sudu u Strazburu 13. novembra 2007. godine.

Shodno članu 45 stav 2 Konvencije i pravilu 74, stav 2 Poslovnika Suda, uz presudu su priložena izdvojena mišljenja g. Zupančiča, g. Jungvirta, g. Borego-Boregoa i g. Šikute.

N. B.
M. O'B.

IZDVOJENO MIŠLJENJE SUDIJE ZUPANČIČA

U potpunosti se priklanam sveobuhvatnom izdvojenom mišljenju sudije Karela Jungvirta. Jedino želim da dodam sledeće.

Što se tiče većine koja je eksplicitno priznala, u stavovima 198 i 205, a na drugim mestima u presudi implicitno, Češka Republika je jedina Država ugovornica koja se stvarno pozabavila posebnim obrazovnim problemima romske dece. Čini se skoro apsurdnim ustanoviti Češku Republiku odgovornom za povredu načela protiv diskriminacije. Drugim rečima, ova „povreda“ se nikada ne bi ni dogodila da je tužena država problemu pristupila s bezopasnim nemarom.

Nikakva količina politički obojene argumentacije ne može da sakrije očiglednu činjenicu da je u ovom slučaju Sud ubačen u utakmicu iz prikrivenih motiva, koji imaju malo veze s posebnim obrazovanjem romske dece u Češkoj Republici.

Budućnost će pokazati kakvoj će tačno svrsi poslužiti ovaj presedan.

IZDVOJENO MIŠLJENJE SUDIJE JUNGWIRDA (Prevod)

1. Oštro se protivim nalazu većine u ovom predmetu o povredi člana 14 Konvencije uzetog zajedno sa članom 2 Protokola br. 1.

U nekoj meri mogu da se saglasim s formulacijom relevantnih načela po članu 14 u presudi, ali ne mogu da prihvatim način na koji je većina primenila ta načela u ovom predmetu.

2. Pre nego što obrazložim sve tačke s kojima se ne slažem, namera mi je da presudu stavim u opštiju perspektivu.

Presuda predstavlja novitet u praksi Suda, jer se latila procenjivanja i kritikovanja celokupnog obrazovnog sistema jedne države.

Koliko god da su merodavni presedani navedeni u stavovima od 175 do 181 presude, oni u praksi imaju jako malo veze s ovim predmetom, osim možda u pogledu romskog porekla podnosilaca predstavke u većini slučajeva (na primer *Nachova* i *Buckley*, između ostalog).

3. Po mom mišljenju ispravna primena načela zahteva, kao prvo, propisno poznavanje činjenica kao i okolnosti slučaja, posebno istorijskog konteksta i situacije u drugim državama Evrope.

Što se tiče istorijskog konteksta, podaci dati u presudi (stavovi od 14 do 16) su neprecizni, nedovoljni i veoma opšte prirode.

U obliku u kome su date u presudi, činjenice ne omogućavaju ni najmanje poređenje romskih zajednica u Evropi u pogledu, između ostalog, takvih pitanja kao što su demografski razvoj ili stepen pohađanja škola.

4. Ovde ću nastojati da ponudim broјčane i druge podatke kojima ću nadomestiti nedostatak informacija.

Možda bi trebalo početi od strašne istine da, u pogledu sadašnje teritorije Češke Republike ne govorimo o „pokušaju“ Nacista da istrebe Rome (vidi stav 13), već o njihovom gotovo potpunom istrebljenju. Od skoro 7.000 Roma nastanjenih u zemlji na početku rata, jedva 600 je preživelo.¹¹

Situacija se dakle jako razlikuje od drugih zemalja: češke Rome, koji su gotovo svi bili pobijeni, od 1945. godine su zamenili talasi desetina hiljada novopridošlih, uglavnom iz Slovačke, Mađarske i Rumunije. Velika većina novopridošlih su bili ne samo nepismeni i potpuno bez korena, već nisu ni znali češki jezik. Ovo ne važi za druge zemlje na čijoj teritoriji Romi – u načelu – žive decenijama ili pak vekovima i gde su stekli određen stepen poznavanja okoline i jezika.

Za zaokruživanje ovog pregleda istorijskog i demografskog konteksta verujem da bi od koristi bilo još jedno poređenje, koje će pomoći da se objasni stepen i složenost problema.

Ovde ću navesti procene broja Roma koji žive u nekim zemljama srednje Evrope (minimalni i maksimalni brojevi, koji su naravno približni):

Nemačka	110.000 – 140.000	u ukupnom stanovništvu od 80.000.000
Francuska	300.000 – 400.000	u ukupnom stanovništvu od 60.000.000
Italija	90.000 – 120.000	u ukupnom stanovništvu od 60.000.000
Velika Britanija	100.000 – 150.000	u ukupnom stanovništvu od 60.000.000
Poljska	35.000 – 45.000	u ukupnom stanovništvu od 38.000.000
Portugalija	40.000 – 50.000	u ukupnom stanovništvu od 10.000.000
Belgija	25.000 – 35.000	u ukupnom stanovništvu od 10.000.000
Češka Republika	200.000 – 250.000	u ukup. stanovništvu od 10.000.000 ^{12, 13}

Podaci pružaju naznaku o veličini problema koji stoji pred Češkom Republikom u oblasti obrazovanja.

5. Važno pitanje koje bi trebalo postaviti je stav Evrope, kao i standardi i minimalni uslovi koji moraju da budu ispunjeni.

11 A. Frazer (M. Miklušáková), *The Gypsies (Cikáni)*, Prag 2002, str. 275.

12 J.-P. Liégeois, *Roma in Europe*, u planu za izdavanje *Council of Europe Publishing*.

13 Ipak, u popisu stanovništva Češke Republike 3. marta 1991. godine, samo 32.903 građanina su se izjasnili kao Romi (*Statistical Yearbook of the Czech Republic 1993*, Prag 1993, str. 142).

Pitanje obrazovanja romske dece je već 30 godina predmet brojnih analiza, na inicijativu Saveta Evrope, kao i predloga Evropske komisije i drugih institucija.

Na preko 25 strana ove presude (od stava 54 do stava 107) su izvodi iz tekstova Saveta Evrope, prava i prakse Evropske zajednice, materijala Ujedinjenih nacija i drugih izvora.

Međutim, većina pomenutih preporuka, izveštaja i drugih isprava uglavnom je neodređena i teoretska, i, što je najvažnije, objavljena nakon perioda u kome se ovaj predmet dogodio (1996–1999. godine – vidi stav 19 presude).

Ovde želim da citiram autora koji je pomenut gore i sa čijim se mišljenjem slažem. U knjizi *Roma in Europe* (Romi u Evropi), J.-P. Liježoa naglašava:

„Trebalo bi izbegavati korišćenje neodređenih pojmova (‘emancipacija’, ‘autonomija’, ‘integracija’, ‘inkluzija’, itd.) koji prikrivaju stvarnost, stavljaju stvari u apstraktni oblik i nemaju funkcionalnu vrednost...

... činovnici često formulišu složena pitanja i zahtevaju hitne odgovore, ali takav pristup jedino vodi praznim obećanjima ili munjevitim reakcijama koje umiruju glasače, ili pak liberalnu savest, i to tek kratkoročno.“¹⁴

U vezi s ovim, jedina rezolucija o ovom pitanju koja je konkretna i precizna, i predstavlja važan osnivački tekst koji je možda od istorijskog značaja, je Rezolucija Saveta i ministara prosvete u Savetu od 22. maja 1989. godine o školovanju ciganske dece i dece nomada.¹⁵

6. Na moju žalost i na moje veliko iznenađenje, ovaj ključni dokument se nije našao među izvorima navedenim u presudi Velikog veća.

Iz tog razloga bih želeo da navedem neke delove ove Rezolucije:

„SAVET I MINISTRI PROSVETE, ZASEDAJUĆI U SAVETU,

...

Imajući u vidu da je situacija zabrinjavajuća u celini, a posebno u vezi s obrazovanjem, da samo 30 do 40% ciganske dece ili dece nomada pohađa osnovnu školu manje-više redovno, da od njih jedna polovina nikada nije pohađala školu [*nagasio autor*], da jako mali procenat ide u srednju školu i više obrazovanje, da stepen obrazovnih veština, posebno čitanja i pisanja, ima malo veze s pretpostavljenim trajanjem školovanja, i da je stepen nepismenosti među odraslima često preko 50%, a na nekim mestima čak 80% ili više,

Imajući u vidu da se radi o preko 500.000 dece i da taj broj stalno raste zbog velikog udela mladih u zajednicama Cigana i nomada, u kojima jedna polovina pripadnika ima manje od 16 godina starosti,

Imajući u vidu da je školovanje, posebno zato što pruža način prilagođavanja okolini koja se stalno menja i ostvarivanja lične i radne nezavisnosti, ključan činilac kulturne, društvene i ekonomske budućnosti zajednica Cigana i putnika,

14 *Op. cit.* (tekst podlozan uređivačkim izmenama).

15 *Official Journal of the European Communities* C 153 od 21/06/1989, str. 3 i 4.

da je roditeljima ova činjenica poznata i da oni sve više žele da im se deca školju,

...“

7. Neverovatno! U dvanaest zemalja Evropske unije 1989. godine između 250.000 i 300.000 dece nikada nije išlo u školu.

Činjenica od koje se ne može pobeći je da trend od tada do danas potvrđuje gornju dijagnozu. Nema ničega što bi navelo na zaključak da se situacija u ovoj oblasti poboljšava, posebno nakon proširenja Evropske unije. Isti izvor je procenio da u Slovačkoj ima 400.000 Roma, u Mađarskoj 600.000, u Bugarskoj 750.000 i u Rumuniji 2.100.000. U Evropi ima preko 4.000.000 romske dece, od kojih preko 2.000.000 najverovatnije nikada u svom životu neće pohađati nikakvu školu.

8. Odlučan sam u nameri da ovu užasnu i uglavnom sakrivenu istinu iznesem na svetlo dana, jer smatram sramotom da takva situacija postoji u Evropi u 21. veku. Šta je to što je izazvalo zabrinjavajuće ćutanje?

9. Statistički podaci o bivšoj Čehoslovačkoj pokazuju da 1960. godine oko 30% Roma nije nikada u životu išlo u školu. Ovaj procenat je padao, i 1970. godine je bio samo 10%.

Poređenje brojčanih podataka o Češkoj Republici dvadeset godina kasnije u vezi s brojem rođene dece i brojem dece koja se školuju ukazuje na stepen pohađanja škole od skoro 100%.¹⁶

10. Pa ipak, u ovoj žalosnoj situaciji, neki su se opredelili da usmere kritiku na Češku Republiku, jednu od retkih zemalja u Evropi gde skoro sva deca, uključujući decu Roma, idu u školu.

U školskoj 1989–1990. godini je bilo ukupno 7.957 nastavnika na 58.889 učenika, a u školskoj 1992–1993. godini ukupno 8.325 nastavnika na 48.394 učenika,¹⁷ to jest jedan nastavnik na sedmoro učenika.

11. Već godinama evropske države proizvode često čudnu mešavinu postignuća i projekata u kojima se nalaze i uspesi i promašaji. Problem se tiče obrazovnih sistema mnogih zemalja, a ne samo specijalnih škola.¹⁸

Češka Republika se opredelila da razvije sistem koji je uveden dvadesetih godina prošlog veka (vidi stav 15 presude), i da ga unapređuje uz pružanje sledećih formalnih zaštitnih mehanizama za raspoređivanje u specijalne škole (stav 20 i 21):

- saglasnost roditelja,
- preporuke centara za školsku psihologiju,

16 *Statistical Yearbook of the Czech Republic 1993*, Prag 1993, str. 88 i 302.

17 *Statistički godišnjak Češke Republike za 1993. godinu*, Prag 1993, str. 307.

18 U javnoj raspravi koja je u toku u Francuskoj, rečeno je da „40% učenika koji započinju prvi razred nema osnovno obrazovanje. Na kraju 4. razreda, 150.000 dece se ispisuje iz sistema bez da je ovladalo bilo kojim predmetom“ (Uvodnik u *Figarou*, 4. septembra 2007. godine). U članku objavljenom 7. septembra 2007. godine, *Figaro* piše: „Prema Prosvetnom veću, 40% učenika osnovne škole – ukupno 300.000 dece – svake godine se ispisuje uz jako slab uspeh ili velike teškoće“.

- pravo na žalbu,
- mogućnost vraćanja u redovnu osnovnu školu iz specijalne škole.

Češka Republika je na neki način time formirala obrazovni sistem koji je nejednak. Međutim, ta nejednakost ima pozitivan cilj: naterati decu da idu u školu kako bi se imala mogućnost uspeha putem pozitivne diskriminacije u korist stanovništva koje je u društveno nepovoljnom položaju.

Pa ipak, većina se oseća pozvanim da kaže da nije uverena da nejednako postupanje s romskom decom i neromskom decom teži legitimnom cilju prilagođavanja obrazovnog sistema potrebama prvih i da postoji razuman odnos srazmernosti između sredstava koja su korišćena i cilja kojem se težilo (vidi stav 208 presude).

Niko nije izrazio bolje sledeće mišljenje nego Artur Šopenhauer, koji je bio prvi koji ga je izneo:

„Ovo čudno zadovoljstvo na rečima doprinosi više nego išta drugo umnožavanju grešaka. Jer kada se osloni na reči i izraze prihvaćene od prethodnika, svako odlučno prelazi preko opskurnosti i problema...“¹⁹

12. U potpunosti prihvatam da je, iako je dosta učinjeno da se nekim kategorijama učenika pomogne da steknu osnovno obrazovanje, situacija u vezi s obrazovanjem romske dece u Češkoj Republici daleko je od idealne i da ima mesta poboljšanjima.

Pa ipak, pažljiv pogled na situaciju navodi me da postavim samo jedno pitanje: koja zemlja u Evropi je učinila više, ili pak barem isto toliko, u ovoj oblasti? Zahtevati više, zahtevati hitno i nepogrešivo rešenje, za mene znači zahtevati previše, možda čak i nemoguće, barem za relevantni period, koji je počeo tek nekoliko godina nakon pada komunističkog režima.

13. Smatram da je važno, kako za analize tako i u svim procenama i zaključcima, da se učini razlika između onog što je poželjno i onoga što bi se moglo smatrati realnim, mogućim ili jednostavno izvodljivim.

Ovo pravilo bi takođe trebalo da važi za pravo u celini kao i za konkretan slučaj. Prema podnosiocima predstavke, nije bilo urađeno ništa da se omogući romskoj deci da prevaziđu svoje kulturne i jezičke nedostatke tokom testiranja (vidi stav 40).

Međutim, to je još jedna odlična ilustracija njihovog odsustva realnosti. Po mom mišljenju je iluzorno očekivati da se situacija koja postoji decenijama, pa čak i vekovima, može da promeni za nekoliko dana, uz pomoć nekolicine zakonskih odredaba. Osim ako ideja nije da se testiranje sasvim ukine ili da se testovi učine nebitnim.

14. Takođe ne treba zaboraviti da svaki školski sistem obuhvata ne samo obrazovanje već i proces procenivanja, razlikovanja, takmičenja i odabira. Ova životna činjenica je trenutno predmet velike rasprave u reformi francuskog siste-

19 A. Schopenhauer, *The World as Will and Representation* (Tom II), prevod EFJ Payne, Dover, Njujork 1966, str. 145.

ma obrazovanja. Predsednik Republike Francuske je u pismu nastavnom kadru od 4. septembra 2007. godine uveo ideju postupka odabira za upis u niži i viši stepen drugostepenog obrazovanja:

„Niko ne bi smeo da ide u prvi razred ako nije u stanju da pokaže da može da prati gradivo niže srednje škole. Niko ne bi smeo da upiše peti razred ako nije pokazao sposobnost da prati više srednjoškolsko gradivo.“

15. Smatram da su zaključci većine (vidi stavove 205 do 210 presude) pomalo protivurečni. Većina je primetila da postoje teškoće u obrazovanju romske dece ne samo u Češkoj Republici već u u drugim evropskim zemljama.

Opisati potpuno odsustvo školskog obrazovanja za jednu polovinu romske dece (vidi tačke 6 i 7 gore) u nekoliko država kao „teškoće“ predstavlja neverovatan eufemizam. Većina ovaj nelogični pristup objašnjava tako što kaže da je Češka Republika na sreću, za razliku od nekih drugih zemalja, odlučila da se pozabavi ovim problemom (vidi stav 205 presude).

Zaključak bi trebalo da bude da je verovatno bolje i manje opasno ne učiniti ništa i ostaviti stvari da teku kako teku na drugim mestima – drugim rečima, izbegavati bilo kakvo suočavanje s problemima koji opterećuju veliki deo romske zajednice.

Po mom mišljenju, takvo apstraktvo i teoretsko rezonovanje čini zaključke većine potpuno neprihvatljivima.

IZDVOJENO MIŠLJENJE SUDIJE BOREGO BOREGOA (Prevod)

1. Presuda u ovom predmetu me pomalo rastužuje.

2. Sudija Bonelo je 2002. godine izjavio da je bio „posebno uznemiren činjenicom da je Sud, tokom pedeset godina upornog sudskog nadzora, do sada pronašao jedan jedini slučaj povrede prava [zajemčenog] ... članom 2 ili ... članom 3 izazvan rasom ... oštećenog lica“ (*Anguelova v. Bulgaria*, presuda od 13. juna 2002. godine, br. 38361/97, izdvojeno mišljenje). Mada se slažem s opaskom sudije Bonela da je nepostojanje jednog jedinog slučaja rasne diskriminacije koja se ticala glavnih prava zajemčenih Konvencijom pre pet godina bilo uznemiravajuće, presuda u ovom predmetu je Sud odvela pravo u leteći start. Veliko veće je u ovoj presudi postupilo kao bolid Formule jedan, uletevši velikom brzinom u nov i složen teren obrazovanja i time neizbežno skrenuvši daleko izvan linije koju Sud obično prati.

3. Po mom mišljenju, presuda Drugog odeljenja od 17. februara 2006. godine u ovom predmetu je bila valjana i mudra i dobar primer prakse Suda. Nažalost, to ne mogu da kažem za presudu Velikog veća. (Presuda Veća ima 17 strana, a Velikog veća 78, što pokazuje da dužina presude nije nikakva mera njene razboritosti).

Ovde ću usmeriti pažnju na samo dva pitanja.

4. Pristup:

Nakon što je primilo k znanju zabrinutost nekoliko organizacija u vezi sa stvarnim položajem Roma, Veće je navelo: „*Sud međutim naglašava da se njegova uloga razlikuje od uloge pomenutih tela i da, upravo kao i Ustavni sud Češke, njegov zadatak nije da procenjuje ukupni društveni kontekst. Njegov jedini zadatak u ovom predmetu je da ispita pojedinačne predstavke...*“ (stav 45).

5. Međutim, Veliko veće je učinilo upravo suprotno. Protivno ulozi koju preuzimaju sva pravosudna tela, cela presuda je posvećena proceni sveukupnog društvenog konteksta – od prve strane („istorijski kontekst“) do poslednjeg stava, uključujući pregled „izvora Saveta Evrope“ (14 strana), „Pravo i praksu EZ“ (5 strana), Materijale Ujedinjenih nacija (7 strana) i „druge izvore“ (3 strane, za koje je, osim pozivanja na Evropski centar za praćenje, čudno da su svi uzeti iz engleskog i američkog sistema, to jest, Kuće lordova i Vrhovnog suda SAD). Ako uzmemo samo jedan primer, Sud na početku stava 182 kaže: „*Sud primećuje da su zbog svoje burne prošlosti i stalnog premeštanja Romi postali posebna vrsta ranjive manjine koja je u nepovoljnom položaju*“. Da li je uloga Suda da ovo radi?

6. Sledivši ovu istu liniju, koja po mišljenju nije primerena nijednom sudu, Veliko veće je u stavu 209, nakon što je utvrdilo postojanje diskriminatorne razlike u postupanju između romske i neromske dece, navelo: „...*budući da je ustanovljeno da su relevantni zakonski propisi ... imali nesrazmerno štetno dejstvo na romsku zajednicu, Sud smatra da su podnosioci predstavke kao članovi te zajednice nužno pretrpeli isto diskriminatorno dejstvo. Sledi da nije potrebno da Sud ispituje njihove pojedinačne slučajeve*“.

7. Ovo je dakle ta nova uloga Suda: da postane druga ECRI (Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije) i da se odrekne ispitivanja pojedinačnih predavki, na primer situacije podnosilaca predstavki br. 9, 10, 11, 16 i 17, potpuno suprotno proceduri koju je sprovelo veće u stavovima 49 i 50 svoje presude.

8. Na raspravi 17 januara 2007. godine, zastupnici (iz Londona i Njujorka) dece – podnosilaca predstavki (iz Ostrave) su se u svojim usmenim podnescima ograničili na diskriminaciju za koju kažu da je trpe Romi u Evropi.

9. Na raspravi nije bio prisutan niko od dece – podnosilaca predstavke ili roditelja podnosilaca predstavke koji su tada još bili maloletni. Pojedinačne okolnosti podnosilaca predstavke i njihovih roditelja su zaboravljene. Budući da je pravilom 36, stav 4 Poslovnika Suda određeno da zastupnici postupaju u ime podnosilaca predstavki, dvojici britanskih i američkih zastupnika sam postavio veoma jednostavno pitanje – da li su se sastali s maloletnim podnosiocima predstavke i/ili njihovim roditeljima? I da li su bili u Ostravi? Nisam dobio nikakav odgovor.

10. Ja još uvek imam isti utisak: sudnica Velikog veća je bila postala kula od slonovače, odvojena od života i problema maloletnih podnosilaca predstavke i njihovih roditelja, mesto gde su oni koji su bili prisutni imali priliku da pokažu svoju nadmoćnost nad onima koji nisu bili tu.

11. Romski roditelji i obrazovanje njihove dece:

Po pitanju obrazovanja dece, veće je u svojoj presudi navelo: „*Sud primećuje da su roditelji bili odgovorni, u okviru svoje prirodne dužnosti, da osiguraju da njihova deca steknu obrazovanje...*“ (stav 51). Nakon analize činjenica, veće je odredilo da nije postojala povreda člana 14 posmatranog zajedno sa članom 2 Protokola br. 1.

12. Smatram da je stav koji je zauzelo Veliko veće u vezi s roditeljima maloletnih podnosilaca predstavke veoma pristrasan, i, budući da se ticao svih romskih roditelja, sasvim neprihvatljiv. Taj stav predstavlja veliko odstupanje od utabanog puta i odražava osećanje superiornosti koje bi trebalo da bude nezamislivo u sudu za ljudska prava i koje pogađa pravo u ljudsko dostojanstvo romskih roditelja.

13. Veliko veće počinje tako što osporava sposobnost romskih roditelja da obavljaju svoje roditeljske dužnosti. U presudi je navedeno: „*Sud nije uveren da su roditelji romske dece, koji su članovi društveno zapostavljene zajednice i često slabo obrazovani, bili sposobni da odmere sve aspekte situacije i posledice davanja saglasnosti*“ (stav 203). Ovakve tvrdnje su neprimereno grube, nepotrebne i više od svega, nepoželjne.

14. Veliko veće onda nastavlja da širi svoju negativnu procenu romskih roditelja: „*Veliko veće smatra da, čak i ako pretpostavimo da su uslovi navedeni u stavu 201 ovog teksta bili ispunjeni, nije moguće prihvatiti nikakvo odricanje od prava da se ne bude izložen rasnoj diskriminaciji, jer bi to bilo protivno važnom javnom interesu...*“ (stav 204).

Ovo je za mene posebno zabrinjavajuće. Veliko veće iznosi tvrdnju da su svi roditelji romske dece, „čak i ako pretpostavimo“ da su sposobni da daju obaveštenu saglasnost, nesposobni da odaberu školu za svoje dete. Takav stav može da vodi užasnim iskustvima kojih je premnogo u poslednje vreme s decom koja se „kidnapuju“ od svojih roditelja kada roditelji pripadaju određenoj društvenoj grupi zato što neki „dobronamerni“ ljudi osećaju obavezu da nametnu svima ostalima sopstveni stav o životu. Primer tužne ljudske tradicije borbe protiv rasizma korišćenjem rasizma.

16. Kakav cinizam: roditelji maloletnih podnosilaca predstavke nisu sposobni da vaspitaju sopstvenu decu, mada jesu sposobni da potpišu ovlašćenje za britanske i američke zastupnike koje čak i ne poznaju!

17. Sasvim je jasno da se slažem s izdvojenim mišljenjima svojih kolega, čije stavove u potpunosti podržavam.

18. Bilo kakvo odstupanje Evropskog suda od svoje pravosudne uloge će ga dovesti u stanje zbunjenosti, što može imati samo negativne posledice za Evropu. Odstupanje od obrasca koje proizilazi iz ove presude je znatno i činjenica da se svi romski roditelji smatraju nesposobnim da vaspitavaju svoju decu je po mom mišljenju uvredjiva. Ja se sâm svrstavam uz žrtve te uvrede i kažem: „*Jsem český Rom*“ (Ja sam češki Rom).

IZDVOJENO MIŠLJENJE SUDIJE ŠIKUTE

Veoma mi je žao što ne mogu da se priklonim mišljenju većine, koja je utvrdila da je u ovom predmetu postojala povreda člana 14 Konvencije uzetog zajedno sa članom 2 Protokola br. 1. Ovde ću ukratko objasniti razloge mog neslaganja.

Slazem se sa stavom da je opšti položaj Roma u srednjoj i istočnoj Evropi veoma složen a nikako lak i jednostavan, i da zahteva napore svih ključnih aktera, posebno država. Međutim, taj položaj je nastajao vekovima i na njega su uticali razni istorijski, politički, ekonomski, kulturni i drugi faktori. Država je dužna da u ovom procesu igra proaktivnu ulogu i da usvoji relevantne mere i projekte koji bi doveli do zadovoljavajuće situacije. Pitanje Roma treba posmatrati iz takve perspektive, kao pitanje koje je živeće i koje se stalno razvija.

Jurisprudencijom Suda²⁰ je jasno određeno da različito postupanje prema „licima koja su inače u sličnoj situaciji“ ne predstavlja diskriminaciju protivnu članu 14 ako ima objektivno i razumno opravdanje; to jest, ako može da bude dokazano da teži „legitimnom cilju“ ili da postoji „razuman odnos srazmernosti“ između sredstava koja su korišćena i željenog cilja. Valjanost opravdanja mora da bude procenjena pozivanjem na cilj i posledice mera koje se posmatraju, uzimajući u obzir načela koja važe u demokratskim društvima.

U postupku ocenjivanja da li i u kojoj meri razlike u „inače sličnim situacijama“ opravdavaju različito postupanje, Sud je državama ugovornicama omogućio određeno polje slobodne procene.²¹ Činjenica da se Država opredelila da ispuni svoj zadatak da pruži obavezno obrazovanje svoj deci tako što je uvela specijalne škole je u potpunosti obuhvaćena njenim poljem slobodne procene.

Specijalne škole su uvedene za decu s posebnim teškoćama u učenju i posebnim obrazovnim potrebama kao način da se ispuni zadatak Države da obezbedi osnovno obrazovanje za svu decu, koje je bilo potpuno obavezno. Uvođenje specijalnih škola bi trebalo posmatrati kao još jedan korak u pomenutom procesu, čiji je krajnji cilj bio da se postigne zadovoljavajuća, ili barem poboljšana, situacija u oblasti obrazovanja. Uvođenje specijalnog školovanja, mada nije savršeno rešenje, trebalo bi posmatrati kao pozitivan postupak Države u nameri da pomogne deci s posebnim obrazovnim potrebama da prevaziđu njihov drugačiji stepen pripremljenosti za pohađanje redovne škole i za praćene redovnog gradiva.

Sledi da je bilo moguće videti da je postojalo objektivno i razumno opravdanje da se s decom u specijalnim školama postupa različito od onih u redovnim školama, na osnovu objektivnih rezultata psiholoških testova koje su sprovela propisno osposobljena stručna lica, koja su bila sposobna da biraju odgovarajuće metode. Slazem se da se postupanje s decom u osnovnim školama razlikovalo od onoga s decom u specijalnim školama. Međutim, u to vreme su obe kategorije

20 Na primer *Willis protiv Velike Britanije*, br. 36042/97, stav 48, ECHR 2002-IV.

21 *Gaygusuz protiv Austrije*, presuda od 16 septembra 1996. godine, *Reports of Judgments and Decisions* 1996-IV, stav 42.

učenika – i romska deca i neromska deca – imale pristup i redovnim školama i specijalnim školama i *de facto* pohađale obe te vrste škola.

Sledi da je jedini odlučujući kriterijum za određivanje koju vrstu škole preporučiti za koje dete bio ishod psihološkog testa, testa koga su sačinila stručna lica, propisno kvalifikovana lica, čiju stručnost nije osporila nijedna stranka. Razlike u postupanju s decom u obe vrste škola (redovne ili specialne) jednostavno su određivane na osnovu različitih intelektualnih sposobnosti dece u pitanju i njihovim različitim stepenom pripremljenosti i spremnosti da uspešno ispune sve uslove koje postavlja postojeći školski sistem zastupljen redovnim školama.

Sledi da izolovani statistički podaci, posebno ako su iz određenog područja u državi, ne dozvoljavaju sami po sebi da se zaključi da je raspoređivanje podnosilaca predstavke u specijalne škole bilo rezultat rasnih predrasuda, zbog toga što su, primera radi, specijalne škole pohađala kako romska tako i neromska deca. Statistički podaci sami po sebi nisu dovoljni da otkriju postojanje prakse koju bismo mogli posmatrati kao diskriminatornu (*Hugh Jordan v. the United Kingdom*, br. 24746/94, st. 154). Činjenica da su romska deca išla i u redovne škole dokazuje jedino to da su postojali drugačiji kriterijumi za odabir od rase ili etničkog porekla. Takođe, činjenica da su neki od podnosilaca predstavke bili prebačeni u redovne škole dokazuje da situacija nije bila nepovratna.

Takođe bi trebalo napomenuti da su se roditelji dece raspoređene u specijalne škole saglasili s upisivanjem njihove dece, i da su neki od njih čak i tražili od nadležnih da im deca tu budu upisana. Takav postupak roditelja podnosilaca predstavke dokazuje da su oni bili i dovoljno i adekvatno obavešteni o postojanju takvih škola i o njihovoj ulozi u obrazovnom sistemu. Uopšte ne sumnjam da su stručna lica svakako kvalifikovanija da odlučuju o obrazovanju maloletnog deteta nego njegovi roditelji. Bilo kako bilo, da je ikada postojala ikakva sumnja da odluka roditelja da njegovo dete pohađa specijalnu školu nije bila „u interesu deteta“, Odeljenje za brugu o deci Centra za socijalni rad u Ostravi, koje je bilo i ovlašćeno i dužno da takve slučajeve uputi Sudu za maloletnike u cilju procenjivanja interesa deteta, moglo je da se umeša. Ali to nije bio slučaj, jer ni Centar za socijalni rad ni roditelji podnosilaca predstavke se nisu obratili Sudu za maloletnike, koji je bio nadležan da se bavi ovim pitanjem.

Nakon što sam rekao sve ovo, došao sam do zaključka da je razlika u postupanju postojala između dece koja su pohađala redovne škole i dece koja su pohađala specijalne škole, bez obzira na to da li su bila romskog ili neromskog porekla. Različito ostupanje je imalo objektivno i razumno opravdanje i težilo legitimnom cilju – pružanje obaveznog obrazovanja svoj deci.

Međutim, takođe sam došao do zaključka da nije postojala razlika u postupanju između dece koja su pohađala istu specijalnu školu, dece (romske i neromske) koju treba smatrati „licima koja su inače u sličnoj situaciji“. U ovom predmetu nisam našao ni pravni ni činjenični osnov za zaključak da je s romskom decom u specijalnim školama postupano manje povoljno nego s neromskom decom u istoj specijalnoj školi. Nije prihvatljivo zaključiti da su

samo romska deca u specijalnim školama diskriminirana, a ne neromska deca (ili sva deca) u redovnim školama, jer ove dve grupe dece nisu „lica koja su inače u sličnoj situaciji“. Takođe nije prihvatljivo to zaključiti jer su obe „grupe“ imale iste uslove pristupa i pohađale obe vrste škole: u specijalnim školama je bilo i neromske dece, a u isto vreme su i romska deca pohađala redovne škole isključivo na osnovu rezultata postignutih polaganjem psihološkog testa, testa koji je bio istovetan za svu decu, bez obzira na rasu.

Na osnovu prethodnog, ja se ne slažem s mišljenjem podnosilaca predstave da su zbog pripadnosti romskoj zajednici podvrgnuti diskriminatornom postupanju tako što su raspoređivani u specijalne škole.

P R I L O G

SPISAK PODNOSILACA PREDSTAVKE

1. Gđa D. H. je češka državljanka romskog porekla rođena 1989. godine i živi u Ostravi-Privoz (*Přívovz*);

2. Gđa S. H. je češka državljanka romskog porekla rođena 1991. godine i živi u Ostravi-Privoz (*Přívovz*);

3. G. L. B. je češki državljani romskog porekla rođen 1985. godine i živi u Ostravi-Fifejdi (*Fifejdy*);

4. G. M. P. je češki državljani romskog porekla rođen 1991. godine i živi u Ostravi-Privoz (*Přívovz*);

5. G. J. M. je češki državljani romskog porekla rođen 1988. godine i živi u Ostravi-Radvanice;

6. Gđa N. P. je češka državljanka romskog porekla rođena 1989. godine i živi u Ostravi;

7. Gđa D. B. je češka državljanka romskog porekla rođena 1988. godine i živi u Ostravi-Hermanice (*Heřmanice*);

8. Gđa A. B. je češka državljanka romskog porekla rođena 1989. godine i živi u Ostravi-Hermanice (*Heřmanice*);

9. G. R. S. je češki državljani romskog porekla rođen 1985. godine i živi u Ostravi-Kunčičky (*Kunčičky*);

10. Gđa K. R. je češka državljanka romskog porekla rođena 1989. godine i živi u Ostravi-Mariánske Hori (*Mariánské Hory*);

11. Gđa Z. V. je češka državljanka romskog porekla rođena 1990. godine i živi u Ostravi-Hrušov;

12. Gđa H. K. je češka državljanka romskog porekla rođena 1990. godine i živi u Ostravi-Vitkovice (*Vitkovice*);

13. G. P. D. je češki državljani romskog porekla rođen 1991. godine i živi u Ostravi;

14. Gđa M. P. je češka državljanka romskog porekla rođena 1990. godine i živi u Ostravi-Hrušov;

15. Gđa D. M. je češka državljanica romskog porekla rođena 1991. godine i živi u Ostravi-Hrušov;

16. Gđa M. B. je češka državljanica romskog porekla rođena 1991. godine i živi u Ostravi 1;

17. Gđa K. D. je češka državljanica romskog porekla rođena 1991. godine i živi u Ostravi-Hrušov;

18. Gđa V. Š. je češka državljanica romskog porekla rođena 1990. godine i živi u Ostravi-Vitkovice (*Vítkovice*).